

Kiss Viktor
KÍVÜL/BELÜL
Egy új politikai logika

KISS VIKTOR

Kívül/Belül

Egy új politikai logika

Megjelent
a Politikatörténeti Alapítvány
támogatásával

ISBN

Kiadja a Napvilág Kiadó Kft.
www.napvilagkiado.hu
Első kiadás: 2021

© Kiss Viktor

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképezési vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva

Printed in Hungary

Tartalom

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	7
ELŐSZÓ. AZ ÚJ GLOBÁLIS KONFLIKTUS	9
Belül lévők és kívül rekedtek	11
A könyv megközelítésmódja és fő tézisei	13
Első fejezet: ELVESZETT TÁJÉKOZÓDÁSI PONTOK.....	25
„A burzsoá élete nem fér össze a társadalommal” – Karl Marx és a korai kapitalizmus.....	27
A modern kapitalizmus és a lázadás új formái	36
Neoliberális vagy posztmodern? – a végzetes töréspont	47
A kívül és a belül pozíciói elbizonytalanodtak.....	59
Második fejezet: POLITIKA A POSZTMODERN KAPITALIZMUSBAN	69
A nagy átváltozás: a kulturális kapitalizmus.....	72
A zónákra tagolt világ: oázisok a globalizáció sivatagában	83
Belül és kívül – mi és ők	97
Ellenállás a posztmodern kapitalizmusban: az egyének kulturális kompozíciója	110

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Harmadik fejezet: EGY ÚJ POLITIKAI LOGIKA	
FELEMELKEDÉSE	127
A kristálypalota nem véd meg többé	135
Nem eléggé belül, túlságosan kívül	147
A falak politikája	162
<i>Az apokaliptikus Belül</i>	169
<i>A progresszív Belül</i>	177
Politikai logika, vagy forradalmi logika?	185
Negyedik fejezet: „SEM BELÜL, SEM KÍVÜL” – AUTONOMISTA	
STRATÉGIÁK	199
A marxista politikakép és a Kívül baloldala	204
Az autonomizmus visszatérése	213
Exodusz: a globális közösség lázadása	227
A tőkés világ hasadécai	241
A posztkapitalista projekt	252
Mi a teendő? – egy becsapós kérdés	263
UTÓSZÓ HELYETT. RÉGI ÉS ÚJ FORRADALMAK	271
HIVATKOZOTT IRODALOM	289

A jelen kötet alapötlete öt évvel ezelőtt fogalmazódott meg bennem. Sokáig úgy gondoltam, hogy a témával kapcsolatos állításaimat különböző tanulmányokban és cikkekben dolgozom majd ki és később ezeket gyűjtöm össze egy kötetbe. Hálával tartozom *Schneider Mártának*, a Napvilág Kiadó igazgatójának és *Földes Györgynek*, a Társadalomelméleti Műhely életre hívójának, amiért arra bátorítottak, hogy ehelyett inkább önálló könyv megírásában gondolkodjam. Szintén köszönettel tartozom tanítványaimnak, barátaimnak és kollégáimnak, akik számtalan ötlettel, kritikával és kérdéssel támogatták munkámat. Közülük is kiemelném *András Csaba*, *Fáber Ágoston*, *Kerekgyártó Ágnes*, *Lafferton Sára*, *Merényi M. Miklós*, *Soós Kinga* és *Varga „Nefelejcs” Gergő* segítségét. Feltétlen érdemük, hogy mindvégig javításokra és újragondolásra készítették. Külön szeretnék köszönetet mondani a *Politikatörténi Alapítvány* kuratóriumának, hogy a nehéz anyagi és politikai körülmények között is fontosnak tekintették kutatásaimat. Végezetül szeretném felhívni a figyelmet azoknak a fáradhatatlan tevékenységére, akik mindent megtesznek azért, hogy idehaza is helye és közönsége lehessen a kortárs kritikai társadalomelmélet vitáinak és eredményeinek. Nélkülük ez a monográfia bizonyosan nem járhatná majd be a saját útját.

ELŐSZÓ

AZ ÚJ GLOBÁLIS KONFLIKTUS

Az elmúlt években újra felerősödtek a „nyugat alkonyát” prognosztizáló hangok a tudományban és a közéletben egyaránt. Vannak, akik civilizációs és kulturális összezavarodást, a liberalizmus túlsúlya által okozott értékvesztést és társadalmi széthullást látnak maguk körül. Mások az új nemzedékek elkényeztetését és elbutulását detektálják, ami a szellemi erőforrások és intellektuális gyökerek elvesztésével fenyeget. Egyre gyakrabban beszélnek kedvezőtlen demográfiai folyamatokról. A 21. század végére a nyugati országok lakossága az ENSZ előrejelzése szerint (még kontrollált bevándorlással együtt is) a világ népességének tizedére csökken. Mind többször hallani, hogy a centrumrégiók hatalmas nyugdíjas-otthonokká válnak. A munkanélküliség általánossá fokozódik, az aktív korcsoportok arányának csökkenése pedig állandó közéleti anarchiához és generációs konfliktushoz vezet. Többen a fejlett világ (katonai, gazdasági és politikai tekintetben) vezető szerepének elvesztésétől tartanak, amint a világgazdaság centruma Kína és India irányába helyeződik majd át. A kapitalizmus mai demokratikusnak tekintett változatának vereségét is sokan vetítik előre, amely a technológiai fejlődés és központosítás mindenhatóságának korát ígéri. Egyre erősebb szorongást okoz, hogy a következő idő-

szakban az általunk (is) okozott ökológiai problémák egyszerűen visszaömlenek ránk.

Valójában az igazán nyomasztó azonban nem az, hogy a fentiek hatására milyen világot hagyunk gyermekeinkre és unokáinkra a korábban (állítólag) sikeres és virágzó „nyugati civilizáció” helyén. Az igazán fenyegetők számunkra az elkövetkező évek történései. A fejlett és demokratikus országok – ahogyan önmagukat nevezik – rettegnek attól, hogy a közeli jövőben elvesztik globális előjogaikat és igazságtalan versenylőnyeiket, ezért várhatóan mindent el fognak követni azért, hogy a jelenlegi status quo ne változzon meg. Életmódunk és civilizációs viszonyaink fenntartása mellett ugyanakkor számukra bizonyosan nem marad más lehetőség, mint „falak építése a nyugat körül” – vagyis a védekezés és a megelőző csapások kifinomult és brutális technikáinak kidolgozása (Andreas–Snyder, 2000). A politika, amelyben „a nyugati civilizáció védelme”, vagy „a haladó értékek megőrzése” jut szerephez, tulajdonképpen a legnagyobb veszély mindarra, amit a mi világunkban és hagyományainkban jónak tartunk. Félő, hogy a beszédmódok, amelyeket használunk, az identitások, amelyekben megéljük összetartozásunkat és a politika, amely közös vállalásaink terepe kellen hogy legyen, alapvetően privilégiumaink védelmezésének pusztá eszközévé válnak. A globális tőke, a különböző elitcsoportok és a gazdag országok választói többségének érdekszövetsége van kialakulóban. A Fitch Solutions elemzői máris értekeznek, hogy a közeljövőben erősödhetnek a populista és nacionalista hangok a világpolitikában, ennek köszönhetően a szabadpiaci elvek korábban töretlen terjedése is megtorpanhat vagy akár meg is szűnhet. A fordulat a multinacionális vállalatokat is arra ösztönözheti, hogy egyszerűsítsék és rövidítsék beszállítói láncukat, és újra erősebb kapcsolatokat építsenek ki a fejlett nyugati országokkal.

Belül lévők és kívül rekedtek

Amikor politikáról gondolkodunk, akkor alapvetően a szegények és gazdagok, az elit és a nép, az erősek és az elnyomottak, a felül és az alul lévők, a tőkésék és a munkások, a kormányok és ellenzékiek, a többséghez tartozók és a kisebbségek stb. közötti hagyományos szembenállásokból indulunk ki. Az elsődleges elméleti feladvány a kortárs tudomány számára, hogy ezek segítségével megérthetjük-e a folyamatokat a globalizálódott tőkés világ új viszonyai között is. A baloldali szerzők legtöbbször ragaszkodnak a régi keretekhez, különösen a korábbi nemzetállami, demokratikus, egalitárius és osztályközpontú képzeletvilághoz. Én azonban abból indulok ki, hogy jelenleg a nyugati demokráciák politikájának globális dimenzióváltása zajlik, amely úgy érthető meg, ha feltételezzük egy új típusú szembenállás vezető szerepét. Az alapvető kérdés tehát a következő: mi válik a domináns konfliktussá a 21. században? Úgy tűnik számomra, hogy a következő évtizedek közéleti eseményeit a belül lévők és a kívül rekedtek között kibontakozó küzdelmek sokasága határozza majd meg – ami a politika gyökeresen megváltozó logikáját eredményezi. A Brexit, az Egyesült Államok déli határán létesített high-tech virtuális védőfal, az EU-bővítés felfüggesztése, a koronavírus kapcsán emelkedő karanténok és határok sokasága, a görög-török kerítésnél feltorló migrációs hullámok és a hasonló események sora arra engednek következtetni, hogy *máris beléptünk abba a korszakba, amelyben a politika beszédmódjai és a kollektív identitások a Kívül és a Belül közötti különbségtételre épülnek.*

A kutatás alapgondolata a 2015-ös nyári események kapcsán fogalmazódott meg bennem, amikor a bevándorlók tömegei befogadottakból (*Willkommenskultur*) néhány hét alatt kirekesztetteké váltak, akiket fizikai akadályokkal tartanak

távol a nyugati világtól (Kiss, 2016). Öt évvel az első nagy európai menekültválság után, a koronavírus-járvány időszakában pedig már valamennyien megtapasztalhattuk, krízishelyzetben hogyan árasztják el a világot a falak, határok és kordonok. Átéltük, hogyan válik a politikum kizárólagos meghatározójává a kívül és a belül közötti szembeállítás – a fejlett nyugati demokráciák közvéleményének mindenfajta kritikája, vagy ellenállása nélkül. Valamennyien szembesültünk azzal, hogy a globális időszak határmegvonásai mennyire bizonytalanok, változékonyak és esetlegesek. Kezdetben arról szóltak a hírek, hogy a diktatórikus, a fejletlen és távoli Kína, de Dél-Korea sem tud megbirkózni a vírussal – de ez a demokratikus és fejlett Nyugaton nem fordulat elő. Majd a lusta és fegyelmezetlen Dél-Európa és a nyugati világ többi, racionális és fegyelmezett részének szembeállítása következett – lezárva közöttük a légi és földi határokat. Végezetül már egy-egy régió, város vagy ház is a kívül rekedtek világában találhatta magát, amit gondosan elkülönítettek egészségesek tereitől. Egyes balkáni országok saját állampolgáraikat, a „veszélyes vendégmunkásokat” sem engedték be területükre. Ezek az események megmutatták, hogy az új politika korának állandóan alakuló és flexibilis határmegvonásainak hála, bármelyik pillanatban átkerülhetünk a belül lévőek közül a kirekesztettek táborába, ezért minden törekvésünknek arra kell irányulnia, hogy ezt elkerüljük. Lehet ugyan azzal érvelni, hogy ez a helyzet az idők kezdete óta minden járvány idején természetes – a pandémia azért elsősorban mégiscsak annak bizonyítéka, hogy egyik pillanatról a másikra globális falakkal és kerítésekkel találhatjuk szembe magunkat, ha bizonyos helyeken erről döntéseket hoznak. Feltételezhető, hogy minden járvány idején természetes ez a defenzív, versengő és egoisztikus világlátás lesz majd a politikai közösségek, a kollektív identitások elsődleges forrása is

a közeljövőben, egészen új helyiértéket kölcsönözve a kapitalizmussal szemben fellépő kommunisztikus mozgalmaknak.

A könyv megközelítésmódja és fő tézisei

Azok a szerzők, akik érzékelik a kérdéskör növekvő jelentőségét, általában kétféle módon járnak el. Egyik csoportjuk amellet érvel, hogy a kívül és a belül lévőek közötti határvonás, a kollektív önmeghatározás és a kirekesztés mindig is része volt a politikai küzdelmeknek – közülük talán Michel Foucault, Reinhart Koselleck és Giorgio Agamben elemzése a legismertebbek (Foucault, 1990; Agamben, 1998; Antal, 2019; Koselleck, 1997). Elemzéseim szempontjából az ilyen jellegű megközelítések közül kiemelve, R. B. J. Walker már a kilencvenes évek elején úgy látta, hogy azért ez a szembenállás válik meghatározóvá a globális világban, mert lényegében nem maradt semmi más, ami konkurenciát jelenthetne számára. Walker nagyhatású művében azon az állásponton volt, hogy a globális politika világa nem különbözik majd gyökeresen a nemzetállami korszak nemzetközi politikai viszonyaitól, mert a szereplők képzeletvilágát és a politikáról való gondolkodásukat túlzottan fogva tartják bizonyos régi sémák és beidegződések. Illúzió volt arra várni, hogy a globális korszak politikájaként egyszer csak létrejönnek a semmiből globális intézmények és nekik megfelelő új gyakorlatok és imaginációk. *Inside/Outside: International Relations as Political Theory* című klasszikusában arról beszél, hogy a nemzetállami rendszer arra tanított bennünket, hogy a közösség mindenképpen valamilyen külső határral kell hogy rendelkezzen. Azért nem lehetséges univerzális közösség, mert képzeletvilágunk szerint, ha nem jönnek létre azok a lehatárolások és fizikai határok, amelyek nevében a befo-

adás és a kirekesztés mechanizmusai működnek, a tagok számára nincs, ami megadja identitásuk és moralitásuk alapjait (Walker, 1993). Walker amellel érvel, hogy a múltból átemelt nézőpontok miatt a világpolitika nem alakulhatott ki, csupán a globális viszonyok közé exportált nemzetállami rendszer (Walker, 2009). A globális politika létrejöttét ezért úgy kell elképzelni, mint azt a folyamatot, amelynek során a korábban a nemzetközi politika alapját adó kívül és belül közötti határmegvonás par excellence a politika alapjává válik. A külpolitika és a belpolitika közötti elválasztás ekkor értelmét veszíti, és a politika egészét a kívül/belül konfliktusa uralja majd. Ez a megközelítés tehát azt sugallja, hogy a jelenlegi helyzetben nem a politika változott meg, hanem „csak” a világ lett nemzetközivé és ezért extrém módon felerősödött mindaz, ami a korábbi évszázadokat is jellemezte.

A másik esetben – ahogyan arra Luc Boltanski és Eve Chiapello rámutat – a kirekesztést úgy tekintik, mint a késő modern társadalmak egyik legfontosabb problémáját, amely nem hagyhatja érintetlenül a politika világát sem. A téma a nyolcvanas évektől kezdődően vált egyre fontosabbá a társadalomtudományok számára – nem utolsósorban a baloldali identitáspolitikai fordulatával párhuzamosan. A különböző teoretikusok arra törekednek, hogy megmutassák, hogyan vezetnek különböző gazdasági, társadalmi, kulturális és tudati folyamatok (mint az előítéletek) ahhoz, hogy mind helyi-, mind nemzetállami, mind globális szinten kialakulnak a befogadottak és a kirekesztettek jól behatárolható csoportjai. Arra a következtetésre jutnak, hogy ha nem akarunk együtt élni a közöttük lévő konfliktusok embertelen következményeivel, akkor vagy az elkülönülés objektív alapjait kell felszámolni, vagy politikai megoldást kell találni a helyzet által okozott kihívásokra és problémákra (Boltanski-Chiapello, 2007).

A kortárs kritikai elmélet vezető teoretikusai közül Slavoj Žižek munkásságában jelenik meg legmarkánsabban ez a nézőpont. Žižek úgy gondolja, hogy a kirekesztés jellemző módja mutatja meg egy adott társadalmi-gazdasági rendszer valódi arcát – mint a zsidók esetében a náci Németországban. A kirekesztés ugyanis mindig a korszak sajátosságaiban gyökerezik. A szabadpiaci kapitalizmus univerzális értékeiről és nagyszerűségéről megfogalmazott állítások hasonló módon lepleződnek le napjainkban a menekültekkel kapcsolatos általános bánásmód következtében, mint a Harmadik Birodalom minden állítólagos kivételessége a holokauszt által. A kilencvenes évek közbeszédét azok az ideológiák uralták, amelyek a határok eltűnéséről, a világ „globális faluvá” válásáról, a mozgások és áramlások teljes szabadságáról, az emberiség egységesüléséről és a kapitalizmus győzelméről, ezzel párhuzamosan egy harmonikus és boldog korszak eljövételéről szóltak. Žižek szerint kijelenthetjük: mindez nem így történt. Minél inkább kiépül a kapitalizmus új világa, annál inkább felerősödnek a „globális kirekesztés” jelenségei. A neoliberais korszak csillogásának, fejlődésének és szabadságának ára, hogy milliárdok szegénységben élnek, megfosztva az emberhez méltó élet feltételeitől – ők nem részei a globális társadalomnak. A Földet újra falak, kerítések, átléphetetlen elválasztóvonalak és tudati, valamint szimbolikus határok sokasága metszi át keresztül-kasul. Emberek milliói élnek menekülttáborokban vagy olyan területeken, ahol (a háborúk, a vízhiány, az éhezés, vagy a forróság miatt) elviselhetetlen a létezés. A kívül lévők lázadása elkerülhetetlennek látszik, és helyzetüknél fogva ők a hordozói az új korszak univerzális elveinek és értékeinek (ők a marxi értelemben vett új „magábanvaló osztály”) (Žižek, 2009; 2013).

A jelen könyv elemzése során abból indulok ki, hogy egyik megközelítés sem helyes, mert a kívül és a belül szere-

pét napjaink közéleti folyamataiban nem a politika, hanem a politikai szintjén ragadhatjuk meg sikerrel. A *politika* (politics) és a *politikai* (political) megkülönböztetése elsősorban Hannah Arendt, Carl Schmitt és Paul Ricœur munkásságára vezethető vissza, és nagy népszerűsége tette az elmúlt évtizedek „posztmegközelítéseiben”, tehát a posztmodern, posztmarxista, posztfundacionalista és posztstrukturalista politika- és társadalomelméletekben (Marchart, 2007). Amikor *politikáról* beszélünk, az intézmények, pártok, kormányok, mozgalmak stb. mindenki által jól ismert világáról van szó, amely vagy (mint a marxista hagyományban) valamiféle társadalmi-gazdasági folyamatkonfliktus következménye, vagy (mint a politikatudományban és a nyilvános vitákban legtöbbször) egy elkülönült alrendszer vagy szféra – saját szabályokkal, jellemzőkkel és működési elvekkel (Laclau, 1996: 47.). A jelenlegi tudományos elemzések szinte mindegyike – amint a fenti példából is kiviláglik – a politika szintjén vizsgálja a kívül és belül lévők közötti konfliktust, hiszen az érvelések az egyik esetben a kirekesztés objektív szocioökonómiai folyamatai, a másik esetben a közösségek megformálásának örök érvényű elvei felől közelítenek a kérdéshez. A *politikai* ezzel szemben – ahogy Ernesto Laclau és különösen állandó szerzőtársa Chantal Mouffe ezt értelmezi – a mindennapi valóság része: *olyan szakadás, antagonizmus, vagy konfliktus áll a háttérben, amely újra meg újra szétöri életünk egységét, harmóniáját és nyugalmi állapotát.* A politikai tehát olyan ellentmondás, amely nem megszüntethető, vagy reprezentálható – lényege éppen az, hogy ontológiai értelemben elválaszthatatlan az adott gazdasági-társadalmi rendszer (egyáltalán a társadalom) létezésétől. Ennek hatása a politika világa maga, ideológiakritikai értelemben pedig a szereplők és mozgalmak „tudattalanjának” nevezhetjük. Ahogy Mouffe fogalmaz:

„Néhány elméletalkotó, mint például Hannah Arendt számára a *politikai* a szabadság és nyilvános vita (deliberáció) területe, míg mások ugyanezt a hatalom, konfliktus és antagonizmus terének látják. Az én *politikai*-felfogásom egyértelműen az utóbbi változathoz kötődik. Számomra pontosan ebben áll a különbség a *politika* és a *politikai* között. A *politikai* alatt az antagonizmus dimenzióját értem, és ezt az emberi társadalmak szempontjából konstitutívnak tekintem. A *politikával* viszont azokat a gyakorlatokat és intézményeket fedem le, amelyeken keresztül a rend létrejön, és amelyek az emberi együttélést szervezik a politikai által létrehozott konfliktusos kontextusban.” (Mouffe, 2011: 26. – kiemelés az eredetiben).

A politika és a politikai viszonyát tekintve magam is osztom azt a feltételezést, hogy előbbi legfőbb feladata (legalábbis az aktuális küzdelmek szintjén), hogy reagáljon az utóbbi által keltett problémákra. A politika ennek során nem iktathatja azonban ki a politikait, ezért (erre utal a könyv címe) ún. *politikai logikákat* kell létrehozson annak „kezelésére”.

Mindezek tükrében már egyértelműen megfogalmazható e könyv sajátos nézőpontja. Azt mondhatjuk, hogy a kívül és a belül kérdéskörét a politika irányából vizsgálva a legtöbb elemző abból indul ki, hogy *tudjuk*, kik vannak kívül és kik belül. Empirikusan beazonosíthatjuk őket, megismerhetjük a közöttük fennálló konfliktus okait, illetve kimenetelét, és feltételezhetjük, hogy ellentétük központi szerepet játszik a különféle közéleti aktorok létrejöttében és küzdelmeiben. Így jár el a jobboldal, amikor nemzetek, civilizációk, bennszülöttek/bevándorlók harcáról beszél, és a baloldal is, amikor a centrum/periféria, a kirekesztettek/befogadottak, a középosztály/prekariátus, a gyarmattartók/kolonizáltak stb. szembeállításával operál. *Alapvető tézisem szerint azonban mindennek az ellenkezője az igaz: a posztmodern kapitalizmusban többé nem tudhatjuk, ki van kívül és ki van belül. Sosem lehetünk biztosak a saját tényleges helyiértékünkben, bármikor átkerülhetünk a „másik oldalra”: így nem tudhatjuk, melyik pillanatban rombolja szét ez az új típusú antagonizmus életünk*

eddiggi kereteit. A kívül és a belül beazonosításának bizonytalanná válása (a posztmodern állapot); az egzisztenciális szorongás, amely abból ered, hogy bármikor egy közöttük lévő szakadás vagy konfliktus kellős közepén találhatjuk magunkat; a globális „külső” fenyegetése és a létezésünk alapjaként azonosított „belső” fluiddá válása korunk általános bizonytalanságának forrásává válik. Álláspontom szerint ezek együttesen alkotják a *politikait*, amely lehetetlenné teszi a társadalom többségének vágyott és elképzelt harmóniáját és stabilitását (a teljessé váló „belül létet” és a „homogenitást”) a kulturális kapitalizmus fogyasztói univerzumában.

Az első két fejezetben bemutatom, hogyan jelent meg a kívül és a belül kérdése a tőkés rendszer különböző korszakaiban, és miképp tesz szert minden korábbinál fontosabb, antagonisztikus szerepre a posztmodern kapitalizmus időszakában. Az elemzések során használt hármas felosztás, amely a korai, a modern és a posztmodern kapitalizmus időszakát különbözteti meg, Antonio Negri elemzéseivel kapcsolódik.

Negri szerint 1918-ban a tőkés rendszer gyökeres átalakulása vette kezdetét, amellyel lezárult annak Marx által is elemzett első periódusa. Ekkor a világháború, az azt követő forradalmak és gazdasági krízisek hatására a termelést a fordista-taylorista elvek mentén szervezték újra. Ez volt a tömegmunkás időszak, amikor a gyárakban a képzettséggel nem rendelkező futószalag-munkásokat kezdték alkalmazni, akik csak alkotórészei voltak az egész termelési ciklusnak. Ez az időszak azonban a bérek emelkedését is hozta, hiszen az előállított nagy mennyiségű tömegtermék számára felvevőpiacokat kellett létrehozni, és az egyre erősödő munkásmozgalmat pacifikálni kellett. A politika és az intézmények szintjén az 1950–1960-as évekre kiépült a keynesiánus jóléti/szabályozó állam, amely mind a korábbi túltermelési válságok, mind az osztálykonfliktus elsimításának kiváló eszkö-

zének bizonyult akkoriban. Kiépült a modern kapitalizmus. Negri úgy véli azonban, hogy 1968 után egy újabb fordulat következik be, és megkezdődik a posztmodern kapitalizmus időszaka. A csúcra járatott modern kapitalizmus elleni lázadások (a legismertebb ezek közül ’68 májusában történt Franciaországban), illetve bizonyos gazdasági tendenciák (termelékenység növekedése, média fejlődése, szabadidő megjelenése, olajválság stb.) eredőjeként a tőkés rendszert alapvetően szervezték újra. Az automatizáció, majd a komputerezáció eredményeként a tömegmunkás elvesztette középponti szerepét – a fejlett gazdasági új típusú szektorokban nem volt rá szükség többé (Negri, 1992: 75–78.; Wright, 2002: 148–158.). A „posztmodern” kifejezés ennek az időszaknak a megjelölésében arra utal, hogy egy olyan kapitalizmusban élünk, amely időről időre változtatja saját arcukat – az egyetlen biztos kiindulópont leírása során ezért csak az utolsó „stabil és szilárd” tőkés periódus, a modern kapitalizmus időszaka óta bekövetkezett változások számbavétele lehet.

A kötet második felében azt a kérdést teszem fel, hogyan működik a Kívül/Belül politikai logika, illetve domináns szerepe miképpen alakítja át a versengő beszédmódokat és kollektív identitásokat. Bemutatom, hogy ez a fordulat miképp határozza meg a radikális-forradalmi baloldal lehetőségeit. Meggyőződésem szerint a jelenleg zajló folyamatok megértésének nem kis tétje van a baloldal szempontjából. Az elmúlt évtized politikai fejleményei ugyanis azt mutatják, hogy az úgynevezett „új jobboldal” – sok tekintetben ösztönösen, sok tekintetben korábbi ideológiáinak köszönhetően – sikeresen alakította ki azokat a politikálási módokat és hozta létre azokat a mozgalmakat és diskurzusokat, amelyek már minden tekintetben az új kontextus termékei. Orbán Viktor, Donald Trump, Matteo Salvini, Jaroslaw Kaczynski, Nigel Farage,

Marine Le Pen és az új jobboldal – egymástól persze sok tekintetben különböző – többi vezetője, illetve a konzervatív értelmiségi, tanácsadói és médiavilág szereplői számtalan elemét hozták létre a „belül lévők” önvédelmét és privilégiumait igazoló világnézetnek.

Ezek közül elegendő, ha Renaud Camus „nagy felcserelés” tézisére utalok, amely mára a nyugati közvéleményben zajló viták egyik alapelemévé vált:

„a franciák, az angolok, a svédek, sőt már az olaszok számára is a Nagy Felcserelés hétköznapi tapasztalat, a póre valóság: a tömeges bevándorlásról, a demográfiai alámerülésről, a lakosság és a civilizáció felcsereléséről, az etnikai viszonyok megváltoztatásáról, az iszlamizációról, az afrikánizációról, a helyettesítés útján történő népiirtásról van szó. Egy adott területen, ahol évszázadok óta élt egy nép, hirtelen, csupán egy-két nemzedéknyi idő alatt, egy vagy több eltérő nép bukkan fel. A bennszülött lakosságot nem irtják ki, még ha megannyi merényletet és köztörvényes bűncselekményt szenved is el, hanem fokozatosan elsüllyeszti, megfullasztják, leretusálik a fényképről, felcserélik. ... A felcserélést a davokrácia [a kifejezés a davosi világfórumra utal – KV] végzi, vagyis a világgazdaság önző szereplői, akiket csak a profit érdekel.” (Camus, 2018.)

Miközben a jobboldal egyre inkább a Kívül/Belül politikai logikának megfelelően fogalmazza meg üzeneteit és hozza létre mozgalmait, kollektív identitásait – a baloldal mintha nem tudna mit kezdeni az új globális kihívással. A rendszerkritikus szereplők legnagyobb része ebben a helyzetben ahelyett, hogy érzékelné a korunkban zajló változások megdöbbentő mértékét, és levonná ebből azt a következtetést, hogy teljesen más elméleti kiindulópontokra és politikai gyakorlatokra van szükség, görcsös igyekezettel ragaszkodik saját jól bejáratott gondolati sémáihoz és ideológiáihoz. Ez annyiban érthető, hogy a hagyományos baloldal – ahogyan Göran Therborn kifejti – korábbi pozícióinak szinte teljes összeomlására (a létező szocializmus és a munkásmozgalom összeomlására) úgy reagált, hogy visszahúzódott olyan helyekre, amelyek a túlélés és a majdani visszatérés lehető-

ségét ígérték számára. Képviselői bezárkóztak néhány politikai szervezet maradvékába (régen sikeres pártok, szakszervezetek, civil társadalom, nemzetközi együttműködések), a nyilvánosság bizonyos szegmenseire (folyóiratok, kiadók, alternatív színterek), illetve a tudományos világ peremére (a szociológia, a történettudomány, a közgazdaságtan, vagy a filozófia világába) – olyan területekre, ahol valaha döntő befolyásuk volt és ezért valamennyire elfogadták létezésüket (Therborn, 2010). Nem kevesen közülük úgy értelmezik napjaink nagy változásait, hogy eljött számukra a „nagy visszatérés pillanata”.

Meggyőződésem szerint a kritikai baloldal nagy hibát követ el, amikor nem számol azzal a lehetőséggel, hogy a jelenlegi helyzet megértéséhez elengedhetetlen a 21. század olyan új jelenségeinek és sajátosságainak a feltárása, amelyek egyszerűen kívül esnek a hagyományos elméletek és politikák hatókörén. Jean Baudrillard nyomán, a rendszerkritika hiperrealissá válásáról beszélhetünk ennek kapcsán: a legtöbb társadalomkritikai elemzésben és tudományos munkában a valóság egy olyan imázsa jön létre, amelyben minden éppen úgy történik, ahogy kell, hogy történjen – mentesen valamennyi zavaró tényezőtől. Ez a valóság tehát, amit a baloldal állandóan újrakonstruál, valóságosabb, mint maga a valóság: kép egy olyan kapitalizmusról, amelyben egyértelmű a helyzet, és ami csak arra vár, hogy a baloldal beavatkozzon folyamataiba. Ennek az ideologikus valóságkonstrukciónak a három legfontosabb diszkurzív sarokpontja a „társadalmi elem” túlsúlya (a szociologizálás), a „válságbeszéd” (a moralizálás) és a „tömegek felmagasztalása” (az alul lévők romantizálása).

„Minden szociális elem lett, valósággal lubickolunk benne, akár a magzatvízben, a szocializmus pedig még meg is koronázta mindezt, jövőbeni eszmeiségnek állítva be. Ettől aztán mindenki szociologizál, nyakra-főre

vizslatják a legcekélyebb bonyodalmakat, a legapróbb viszontagságokat, a legsemmitmondóbb anomáliákat, a szociális elem árnyalatait, anélkül, hogy kétségbe vonnák axiómáját. (Baudrillard, 2015: 48.)

Az elmondottakból következően a baloldali társadalomkritika nem egyszerűen strukturális hátrányba kerül jobboldali vetélytársával szemben, de elveszíti a lehetőségét, hogy önmagát egy gyökeresen új (globális és posztmodern) korszak társadalmi-politikai frontvonalai mentén fogalmazza meg.

A Kívül/Belül politikai logika bemutatásának célja ennek fényében elsősorban az, hogy új megközelítésmódot kínáljon a kritikai társadalomelmélet és az antikapitalista baloldal számára. A politika eddigi „vertikális” szemlélete helyett egy „horizontális” nézőpont szükségessége mellett érvelek. Természetesen nem gondolom azt, hogy a kapitalizmus egyenlőtlenségi, demokratikus, politikai gazdaságtani, vagy rétegződélméleti vizsgálata értelmetlen volna a 21. században. Meggyőződésem azonban, hogy a korszak történelmi-politikai alapkérdései és tétjei máshová kerültek át a posztmodern korszakban. A radikális-forradalmi baloldal számára pedig egyenesen létkérdés, hogy felismerje és feldolgozza ezt az átalakulást.

Mindezek fényében kutatásaim során egyrészt az érdekelt, hogyan válhat alkalmas eszközzé a Kívül/Belül politikai logika leírása a tényleges politikai szembenállások feltérképezésére, a jelenlegi ideológiák tipologizálására. Ennek vizsgálata kapcsán arra az eredményre jutottam, hogy a „falak politikájának” első hullámára – amely az új jobboldal előretörését hozta az elmúlt néhány évben – a globális status quo védelmében érdekelt erők maguk is újrászervezték saját politikai pozíciójukat és elsődlegesként jelenítették meg beszédmódjukban és kollektív identitásaikban a kívül és a belül kérdéskörét. Ezzel sikerült megtörni vagy feltartóztatni az

egyre radikalizálódó jobboldali szereplők térnyerését – ennek ára azonban az elmúlt évek konzervatív és bezárkózó korszakának való behódolás. A mainstream pártpolitikai küzdelmek a közeljövőben így várhatóan két nagy ideológiai blokk létrejöttéhez vezetnek majd, amelyeket az apokaliptikus Belül (ez lesz az új jobboldal – magába olvasztva a régi rasszizmus, tradicionalizmus, eurocentrizmus és premoderlista-egyenlőségellenes konzervativizmus markáns elemeit) és a progresszív Belül (ez lép a liberális, harmadik utas és szociáldemokrata aktorok helyére – több konzervatív és zöld szereplőt is magába olvasztva) diskurzusai mentén konstruálnak meg. Azt állítom tehát, hogy lassan nem csak az új (radikális) jobboldal, de a status quo védelmezőjeként fellépő politikai közép is „ráilleszkedik” az új politikai logikára.

Másrészt pedig azt vizsgáltam, hogy a kívül és a belül kérdése, mint az új politikai logika, mennyiben nyithat teret egy olyan „posztmodern baloldal” számára, amely végérvényesen felválthatja az évtizedek óta visszaszorulóban lévő hagyományos baloldali mozgalmakat és beszédmódokat. Álláspontom szerint az elmúlt két évtized autonomista mozgalmi (amelyek a poszt-hatvannyolcas, anarchista, feminista és ökológiai baloldal számtalan elemét tartalmazzák) mérhetetlen tapasztalatot és elméleti arzenált halmoztak fel, lehetővé téve korunk új radikális-forradalmi pozíciójának a megalapozását. A Kívül/Belül politikai logika korszakában egy új baloldali alapállás kibontakozásának lehetünk tanúi (ezt a „sem kívül, sem belül” pozíciójának nevezem majd), amely nagy eséllyel a 21. század radikális-forradalmi mozgalmainak elsőszámú paradigmájává válhat.

mit megtehetünk és mindig új dolgok várnak ránk, sokkal nagyobb a kudarcs és a bukás veszélye, mint egy olyanban, ahol eldöntötték helyettünk, hogy mit kell tennünk és hol a helyünk. Byung-Chul Han szerint azért vált korunk népbetegségévé a depresszió, mert az állandó teljesítményre és képességei fejlesztésére-kiaknázására kényszerített egyének időről időre úgy érzik, hogy elégük van, „nem képesek többé képesnek lenni”. Az unalom, a folytonos fáradtság, a céltalanság a szabadság abszurd megnyilvánulásai: a lemondás arról a folyamatos küzdelemtől és nyomásról, amit a „befelé igyekvés” ránk kényszerít (Han, 2020: 26.).

Amennyiben elfogadjuk Slavoj Žižek kritikái alapvetését, mely szerint a kortárs populáris kultúra termékei szükség-szerűen korunk érzésvilágának ideologikus kifejeződései, akkor nem tarthatjuk véletlennek, hogy világszerte éppen a *Trónok harca* vált a 2010-es évek egyik ikonikus sorozatává a maga több százmillió közönségével. George R. R. Martin, a sorozat alapját adó regény szerzője nem is rejti véka alá egy, a *New York Times*nek adott interjújában, hogy művének ebben az értelemben politikai üzenete van:

„Az emberek Westerosban [a kitalált középkori világ nyugati kontinensén – az elnevezés már eleve áthallásos a mai Nyugat tekintetében – *KI*] élnek a mindennapi életüket, harcolnak az egyéni hatalomért, gazdagságért és státuszért. Ezek pedig túlzottan lefoglalják őket ahhoz, hogy meghallják a figyelmeztetést, miszerint olyan tél közeleg, amely veszélyezteti őket és elpusztíthatja a világukat. Azt gondolom, hogy ez a helyzet nagyon is parallel a mai szituációval. Vagy nem teszünk semmit, vagy olyan ügyekkel vagyunk elfoglalva, mint a külügyek, a belpolitika, a társadalmi felelősség, az igazságosság, amelyek persze igen fontosak. De egyik esetben sem a lényegre koncentrálnak, a globális felmelegedésre és a klímaváltozásra, amely 99 százalékos valószínűséggel bekövetkezik majd. ... Azzal foglalkozunk, hogy lesz-e munkánk, hogy ki nyeri a választásokat, hogy mit csinálunk jövő héten, vagy nyáron – amíg egyszer csak el nem nyeli a városunkat az óceán.” (*New York Times*, 2018. október 16.)

A *Trónok harcának* ez az értelmezése terjed el a mainstream nyilvánosságban is – álláspontom szerint azonban alapvetően nem csak ezt ragadta meg a film fantáziavilága a mai kor érzésvilágából. Valami olyasmit, ami ezek szerint tudattalanul munkált az alkotók képzeletvilága mögött is. Az elemzők figyelmét furcsa módon éppen az kerüli el, hogy a pozitív hősök, akikkel azonosulni lehet, nem Westeros lakói, hanem a Starkok, akik a határvidéken élnek: a Fal árnyékában, amely arra hivatott, hogy kívül rekesse a veszélyt, és ahonnan a tél serege érkezik majd. A Starkok családja a globális belül világának peremén él, de folyamatosan és egyre fenyegetőbben jelen van számára a kívül, akár a vadak, akár az örök tél, akár a Mások formájában. A *Trónok harca* a maga erőszakos és militarista világában azokat a politikai és morális alapkéréseket teszi fel, amelyekkel magunk is találkozunk a globális határvidéken emelkedő falak kapcsán. A Fal, amely arra hivatott, hogy elválassza a két világot Westeros földrészén belül, a civilizáltak és a barbárok világát, a nyár és a tél világát, a hasonlók és a Mások lakhelyét – éppen azokat a határmegvonásokat szimbolizálja, amelyek a Kívül/Belül politikai logika alapjaként meghatározzák diskurzusainkat, identitásainkat és cselekedeteinket a posztmodern globális kapitalizmusban. És amelyek oda vezetnek, hogy a Fal által elválasztott két világ közötti különbség alapja nem más, mint hogy azokban más szabályok érvényesek és felfüggeszthetők a civilizáció normái.

A falak politikája

Miközben a berlini fal leomlását és a történelem végét ünneplő liberális ideológia a határok eltűnését ígerte és a globális korszak idillikus képét vetítette előre – az elmúlt három évtized valójában a falak és kerítések visszatérésének időszakát hozta el (Said, 2017). A bipoláris kettéosztottság megszűnése 1989-ben nem egy átjárható és szabad világ kialakulását készítette elő, hanem új és átjárhatatlan választóvonalak sokaságát hozta létre. Az akkori változások végül nem vezettek a Föld egységessé válásához. Valójában persze erre kezdettől fogva igen kevés esély volt.

Az embercsoportok és politikai közösségek mindig is igyekeztek saját biztonságukat és egységüket azáltal is garantálni, hogy területüket erődítményekkel vették körül. David Frye könyvében bemutatja, hogyan kísérik végig történelmünket a különböző falak Szíria, Mezopotámia és Egyiptom építményeitől Róma és Kína védvonalain át, Konstantinápoly bástyáig, a középkor váraig, végül pedig a francia Maginot-vonalig, vagy éppen a vasfüggönyig. Frye ezeket a „félelem emlékműveinek” nevezi, és azt bizonyítja, hogy valamennyit azért emelték, mert a belül lévők rettegettek valamitől. A falak egyidősek a civilizációkkal, hiszen éppen azért hozták őket létre, hogy távol tartsa a barbárok veszélyes és ismeretlen világát, „a Föld többi részét” a szerencsések otthonától (Frye, 2019:71.). Szerinte napjaink hasonló építményei – a lakóparkok kőkerítései és az USA déli határán emelkedő határzár – is arról árulkodnak majd az utókor számára, hogy a mai nyugati civilizáció sem látott más megoldást saját túlélése szempontjából, mint a bezárkózást, bizonyos embercsoportok kirekesztését. A történelem azonban arra tanít bennünket, hogy a falak – bár jó ötletnek látszottak – a tényleges veszélyek ellen nem voltak képesek tartós védelmet

nyújtani. A korábbi civilizációk számára a kívülről érkező végzet mindenképpen beteljesedett. Ma azonban lehetne más válaszunk is a feszítő globális kihívásokra, mint önma-gunk elzárása és felfegyverzése (Frye, 2019).

Politikaelméleti szempontból nem tűnik túl termékeny irányznak annak vizsgálata, hogy milyen okból jönnek létre a falak mai és hajdani változatai, és építőik miben különböznek egymástól – bár a jelenlegi helyzet kapcsán érdemes kiemelni a Szovjetunió bukása után szabadjára engedett globális tőke és a technológiai fejlődés szerepét. Anna Feigenbaum szerint ma már nem csak a nemzetállamok emelnek fizikai akadályokat. Megjelentek azok a monstrumok, amelyek a globális tőkés rendszer nyerteseit hivatottak védelmezni a velük egy országban vagy városban élő vesztesekkel szemben. A gazdaság, és különösen a multinacionális vállalatok falakat építenek érdekeltiségeik körbezárása és munkaerő-igényei kielégítése céljából. De kerítéseket emelnek a fontos nyersanyagok vagy éppen a szűkös erőforrások lelőhelyei köré is, így „szabályozva” a hozzáférést. Végezetül falak veszik körbe a digitális teret (FireWall-programoknak hívjuk az egyik fajtájukat), elzárva az igazán fontos információkat, kapcsolatokat és történéseket a többség szeme elől (Feigenbaum, 2010). Napjaink új fejleménye ezeken túl a falak virtuálissá válása: az Egyesült Államok a Google közreműködésével olyan high-tech megfigyelőrendszer és mesterséges intelligencián alapuló nyomkövető apparátust épít ki déli határán, amely többé nem teszi szükségessé fizikai akadályok emelését. Ezzel megvalósul a falak privatizációja, vagyis termékként árulhatják őket magánemberek és piaci szereplők számára egyaránt. A virtuális erődítmény nem igényel többé extrém erőforrásokat egy közösségtől és nem az államok monopóliuma.

A jelen fejezet fő témája mindennek tükrében *nem a falak visszatérése* (hiszen valójában sosem tűntek el), hanem a köz-

hangulat megváltozása a fejlett nyugati társadalmakban, amei lehetővé teszi, hogy a politika újra határok, kerítések és választóvonalak létesítéséről beszéljen, ne pedig azok felszámolásáról. Fő tézisem szerint az elmúlt években egy új politikai logika felemelkedésének lehetünk tanúi, amely a korábban részletesen elemzett általános szorongásra adott reakcióként érthető meg. A „nem eléggé belül, túlságosan kívül” érzésből eredő biztonság-igényre a politika beszédmodjai és kollektív identitásai igyekeznek választ adni. Az új politikai logika alapja, hogy mivel a posztmodern kapitalizmusban a kívül és a belül konfliktusai, szakadásai és kihívásai nem számolhatók fel (számtalan formában újratermelődnek), a különböző pártok és mozgalmak világképében ezeket a *Kívül és a Belül közötti egyértelmű megkülönböztetés és szembeállítás formájában jelenítik meg.*

A jelen korszak diskurzusai és kollektív identitásai tehát arra a kérdésre adnak választ, hogy mit jelent Belül lenni, milyen az élet Kívül – illetve, hogy milyen a két rész közötti viszony. A Kívül/Belül politikai logika szempontjából állításum szerint ez utóbbinak van igazán döntő szerepe: a Kívül és a Belül ugyanis jelentését és létének értelmét egyaránt a kettejük között feltételezett kapcsolatrendszerből meríti. Az új politikai beszédmód relációs helyzetbe hozza az általa beazonosított két területet. A Belül (a befogadottak helye) és a Kívül (a kirekesztettek világa) között. Illetve a „mi” és az „ők” közötti megkülönböztetés alapja tehát végső soron egy *politikai helyzetértelmezés*, amelyet azután valóságos és szimbolikus elemek sokaságának segítségével töltenek meg tartalommal.

A közelmúlt fejleményeinek ismeretében azt állítom, hogy a Kívül és a Belül közötti viszonyt alapvetően kétféle módon lehet létrehozni. Az *első esetben* a Kívül a Belül *ellenpólusaként* jelenik meg. Az adott leírás két szembenálló világot feltételez,

ahol egyik a másik létre tör. Közöttük apokaliptikus harc zajlik. A Kívül veszélyes helyként jelenik meg, ahol betegség, nyomor, bűnözés uralkodik, amely más, rossz, idegen, félelmetes, erőszakos és barbár, amelyet agresszív és kártékony emberek tömegei laknak. Távol kell tartani magunktól – mert elpusztításunkkal fenyeget. Ennek klasszikus példája az erődítményként kialakított és őrzött lakópark: az átláthatatlan kerítés távol tartja a város zaját, a szmogot és a mocskot, a szegénység-betegség látványát, a veszélyes elemeket és az illetéktelenek tekintetét – mindazt, ami egy csapásra tönkretesz a középosztály idillikus léhelyzeteit. A *második esetben* a Kívül a Belül valamiféle *hiánya*. Eszerint a Kívül ott kezdődik, ahol véget ér a Belül világának pozitivitása, és az élet, az emberek és a helyek nélkülöznek valamit, ami „számunkra” fontos és nélkülözhetetlen. „Ott” tehát elvileg lehetne minden éppen ilyen, mint „itt” – de ez nincs így. A Belül ezekben a diskurzusokban általában a gazdagság, a demokrácia, a szabadság, a racionalitás, a tudás, a felvilágosodottság, a kulturáltság stb. helye. A Belül kiérdemelte privilégiumait, mintául szolgálhat mások számára, és lakóinak szándékait-cselekedeteit-érdekeit-értékrendjét univerzális elsőbbség illeti meg. A Belül haladó és fejlett, a Kívül elmaradott és fejletlen. A hétköznapiakban gyakorta hozzuk létre ezt a szakadást, amikor úgy gondolunk a nyugatra, a városra, a multinacionális vállalatra, az internet bizonyos zugaira, a felújított közösségi térre, vagy az egyetemi kampuszra, mint olyan terekre, amelyek valamilyen szempontból előtte járnak az őket körülvevő világnak.

Talán nem meglepő, hogy a Kívül/Belül politikai logika korszakában a politika figyelme újra a falak, kerítések, határok és szimbolikus választóvonalak felé fordul. Valójában azonban többről van szó: ezek létesítése az új típusú beszédmódok egyenes következménye. Wendy Brown bemutatja

könyvében (2010), hogyan válik a „falak politikája” a különböző mozgalmak, kormányok és államok számára kiemelkedő fontosságúvá napjainkban – függetlenül azok alapvető meggyőződésétől, ideológiai sajátosságaitól, vagy társadalmopolitikai céljaitól. Elgondolása szerint a globalizáció új monstrumainak célja valójában nem az, hogy megszilárdítsák a külső hatásokat, hogy meggátolják a távolból érkezők bejövetelét. Az elmúlt évtizedekben hiába emelkedett ilyen építmények sokasága, ezek nem csökkentették a menekültek számát és valójában a fejlett nyugati társadalmakban továbbra is erős maradt a bevándorlás. Elég, ha elképzelünk egy olyan helyzetet, amelyben milliók próbálnak egy időben bejutni egyik országból a másikba és egyértelművé válik: hogy a falak ténylegesen nem hogy megállítani, de még szabályozni sem képesek a folyamatokat. Az új globális falak létesítése inkább performatív és diszkurzív jellegű. Szerepük, hogy kézzelfoghatóvá tegyék és kiemelt szerephez juttassák azt a felosztást, amit ők maguk hoztak létre diskuzusaikban és identitásaikban. Brown tehát végső soron azt állítja, hogy a Kívül és a Belül közötti megkülönböztetésre épülő politika számára azért nélkülözhetetlenek egy ponton túl a falak, mert ezek teszik ténylegesen létezővé és megkérdőjelezhetővé magát a megosztást.

Egyrészt a falak azért jönnek létre, hogy a nagypolitika demonstrálhassa általuk: ura a folyamatoknak, képes szuverén hatalomként viselkedni saját területén, erős és mindenható – holott ez valójában egyáltalán nincs így. Feladatuk tehát, hogy kézzelfoghatóvá tegyék a sokak által vágyott kontrollt, stabilitást és védelmet. Diszkurzív értelemben másrészt – és ez a jelen elemzés szempontjából nem kevésbé fontos – a különféle földrajzi akadályok azt a célt szolgálják, hogy megjelenítsenek valamit, amire (pszichoanalitikus értelemben, tehát jobbra öntudatlanul) a választói többség is

vágyik. Az akadályok láthatóvá teszik a „veszélyes kívülállót” (akik erőszakosak, koszosak és idegenek, tehát mások, mint mi vagyunk); azt, hogy minden vita és különbség dacára egy zárt közösséghez tartozunk (területi alapon); hogy vannak olyan fix pontok az életben, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni (például, hogy a civilizációs-nemzeti stb. határok léteznek és átjárhatatlanok); és végül: a földrajzi akadályok kézzelfoghatóvá teszik saját bizonytalanságunkat és veszélyeztetettségünket azáltal, hogy áldozatként és védelemre szorulóként mutatnak bennünket, akik ezen az oldalon tartózkodunk (Brown, 2010).

A falak és kerítések tehát elsősorban azért épülnek, hogy valamilyen módon egyértelművé tegyék a Kívül és a Belül közötti különbséget, és az azokat elválasztó határvonal helyét – annak ellenére, hogy a posztmodern kapitalizmusban ezek folyékonyak, esetlegesek és relatívak. Ahogyan Reece Jones *Violent Borders* című könyvében kifejti: a mai korszak falai a globális teret ketté kívánják osztani, két olyan zónára, amik egymás Másik-jaként értelmezhetők és identifikálhatók. Bemutatja, hogy mindenhol, ahol a kerítések épülnek, rövid idő alatt látványos különbség alakul ki a befogadottak és a kirekesztettek kinézete, viselkedése, problémái között. Ez elsősorban nem előbbiekből fakad, hanem abból, hogy utóbbiakat kilátástalan, embertelen, veszélyeztetett, bizonytalan és hosszú távon tarthatatlan helyzetbe hozzák. A leépülés, erőszak, szegénység stb. körükben és környezetükben általánossá válik, ami így alkalmat teremt arra, hogy igazolja a kívül és a belül közötti megkülönböztetést a befogadottak számára. Ennek egyik következménye, hogy a kerítésen kívül történtek felett könnyebben szemet hunyunk, az ottani viszonyokat könnyen természetesnek tekintjük, az ott rekedt embereket pedig a belépésre méltatlannak és veszélyesnek tekintjük – tehát „egyértelmű tapasztalatot” szer-

zünk azzal kapcsolatban, hogy a Kívül világában más szabályok érvényesek és ott teljesen különböző emberek élnek (Jones, 2018).

A kívülről tehát valóságosan a belül kimetszése hozza létre. Amennyiben ennek a folyamatnak legekleatásabb példáját keressük, akkor talán a két észak-afrikai spanyol enklávét, Melilla és Ceuta esetére érdemes a figyelmet fordítani. A két város történelmi okokból fontos hídfőállás volt a spanyol kereskedelmi, vallási és gyarmatosítási érdekek szempontjából évszázadokon át, hol konfliktusos, hol békés viszonyt ápolva a körülvevő muszlim lakosságú és nem spanyol anyanyelvű területekkel. A települések életében az EU 1993-as átalakulása hozott döntő fordulatot, amennyiben egyik pillanatról a másikra a schengeni övezet részévé, ezáltal elszigetelt erődé váltak. Azáltal, hogy az unió merev határt létesített ezeken a pontokon, új helyzetet idézett elő a helyiek számára. A két nyugati zóna ugyanis innenről a migráció elsőszámú célpontja lett a térségben, hiszen még Afrikában az egyre elérhetetlenebb Európai Unióba lehetett jutni, ha valaki földjükre lépett. Spanyolország – a nagyhatalmak teljes egyetértésével – a helyzetre úgy válaszolt, hogy egyre kiterjedtebb kerítéssel vette körül a településeket, fegyveres védelmi egységeket rendelt oda, és hermetikusan lezárta azokat a környező települések lakossága elől is, megtiltva minden kereskedelmet a két terület között.

Melilla és Ceuta esetében azonban ezek nem segítettek, sőt a Kívül és a Belül közötti problémákat a végletekig fokozták. Mivel a városok előtti pufferzónákban rengetegen éltek, akik időről-időre megkíséreltek életük kockáztatása árán is bejutni az unióba, 2018-ban felvetődött, hogy a négy-öt ember magas kerítéseket egy hatalmas falra és erődrendszerre cseréljék – akár irreális költségeket is vállalva a merev határ fenntartásáért az afrikai sivatagból kihaló „Európa” és

a „menekültek és terroristák külvilága” között. Melilla és Ceuta a spanyol belpolitikai élet központi témája az elmúlt tíz évben, sokan a spanyol és európai értékek túlélésért folytatott harcát látják a két messzi település „ostromában” és „elszigetelődésében”. Melilla és Ceuta távoli imázsa lett az az ideológia, amely igazolja a védelem szükségességét, az európai privilégiumok jogosságát, valamint az erőszak és a távoli helyeken elkövetett „rémtettek” elkerülhetetlenségét. A két kerítés és a tenger közé zárt város utódai lesznek majd mindazok a helyek, amelyek a Föld egészéből mesterségesen kimetszett és lehatárolt Belülként jönnek létre.

A klímaváltozás, a víz és nyersanyag igazságtalan eloszlása és hiánya, a túlnépesedés, a technikai fejlődés áldásaiból részesedés kiváltsággá válása, a munka átalakulásának-megszűnésének hullámai és más olyan „kihívások”, amelyeket ma még futurisztikusnak tekintenénk, gyors egymásutánban hozza majd létre az újabb és újabb hasonló lehatárolásokat a Földön, és teremti meg a „nem eléggé belül, túlságosan kívül” szorongását. Melilla és Ceuta spanyol lakói nem lehetnek eléggé az európai „belső” részei a tenger közbeékelődése okán, de túlzottan a „külső” részei a kapuik előtt felhalmozódó és időről időre rájuk ömlő nyomor, deprimáltság, szenvedés és az azokat reprezentáló és időről-időre a falakon belültre jutó „más emberek” betörése miatt.

Az apokaliptikus Belül

A kívül és a belül lévők közötti viszony a kollektív identitások kétféle változatát hozza létre, amelyeket apokaliptikus- és progresszív Belül-nek nevezek. Mindkét esetben a belül világa a kedvezményezett, de az egyik esetben mint a kívül konkurense, a másikban mint a kívül kívánatos és reménybeli jövője. A fal azt a közös helyet metszi ki a globális térből,

amelyhez „mi tartozunk” – szemben azokkal, akik „máshova tartoznak”. Az apokaliptikus diskurzus esetén a belül lévők identitása egy végső ütközet, a jók és rosszak közötti élet-halál harc víziójához kötődik. Vagy a kívül győz, vagy a belül – kompromisszum, békés egymás mellett élés nem lehetséges. Ez az apokaliptikus jelleg válik a globális korban az új jobboldaliság egyik középponti elemévé. Alapdiskurzus a elvileg nagyon sokféle szereplő számára használható, különféle elitcsoportok építhetnek rá és számtalan politikai gyakorlatot foglalhat magába – valójában azonban úgy tűnik, hogy elsősorban valamilyen konzervatív, bezárkózó, tradíció- és hierarchiavédelmező politikai tartalmat jelenít meg. Ezért különösen kedvez az erőt és autoritást sugárzó és harcba hívó vezéreknek, hiszen elsősorban a politikai konfliktus végzetes kiélezésére épít. Azt sugallja a bizonytalan választók sokaságának, hogy dönteni kell: vagy a kívül, vagy a belül világa győz, mert ezek egymás tagadásai, csak az egyik maradhat. Másként a kívül a belül pusztulásának oka, a belül pedig a kívül elleni „magasztos harc”, „végső ütközet” alapja. Napjaink új jobboldala – sokszor a liberális korszak és a nagyhatalmi geopolitika erőivel szemben újszerűként ünnepeve önmagát – a belül fennmaradásának sorskérdése mentén konstruálja meg és építi fel a rá jellemző identitásokat és diskurzusokat.

Érdeemes az apokaliptikus Belül létrehozására használt három leggyakoribb szembeállítás részletesebben is elemezni.

Az első ezek közül a *normális/abnormális* ellentétére épít. A falak a „normálisak” világa körül jönnek létre. Anna Waldschmidt szerint a belül lévők tulajdonságait ún. normalizációs mechanizmusok segítségével azonosítják be. A normalizációs normák a hasonulási-megfelelési kényszert állítják előtérbe a hagyományos, szabályok és értékrendek által vezérelt konformitással szemben: vagyis azt a megy-

győződést, hogy amit mindenki csinál és amilyen mindenki más, az a normális – és természetesen bármilyen eltérés zavaró és veszélyes (Waldschmidt, 2008). A normalitás és abnormalitás között emelt falak politikája elsőre is nyilvánvaló és beazonosítható igazodási pontokat állít elő, amelynek a többség minden erőfeszítés nélkül megfelelni. Amikor azt állítják, hogy a hozzánk hasonló ember a rendesen dolgozó, a keresztény, a családcentrikus, vagy a magyarul beszélő, akkor tulajdonképpen azt az érzést kívánják erősíteni, hogy a „másik”, a munkanélküli, a muszlim, a szingli vagy a külföldi nem olyanok, mint mi. Furcsa, nem tartozik köztünk, csak nehezíti az életünket – tehát jobb velük vigyázni. A politika diskurzusának alapja ebben az esetben, hogy találjon olyan közös jellemzőket a társadalom széles többségét tekintve, amelyek kiválóan alkalmasak az „ilyenek vagyunk, sokan vagyunk, tehát összetartozunk és van erőnk” érzésvilág megteremtésére. Az új jobboldal ezen az alapon támadta sikeresen a liberális politikailag korrekt beszédmódot: az ellenfelet olyan kívülállónak láttatta, aki meg akarja mondani, hogyan gondolkodhatunk, viselkedhetünk és fogalmazhatunk, miközben nem is ismeri a problémákat és a tényleges viszonyokat. A normális dolgok és emberek köré épített kollektív tudat igazolja, amilyenek vagyunk, a szolidaritás és a bizalom ígéretét hordozza válsághelyzetek esetére és a problémamentesség állapotát ígéri a mindennapokra – tehát a megszabadulást a globális konfliktusoktól és kihívásoktól. A belül politikája ezen az alapon indít harcot a patológiák, a különbözőség, a másság ellen, azt ígérve, hogy megtisztítja ezektől az általa leválasztott fizikai teret.

A második gyakorta használt ellentétpár a *magasabb rendű/alacsonyabb rendű* megkülönböztetésével operál. A belül politikája azért emel falakat és határvonalakat, hogy leválassza a globális tér feltétel nélkül védelmet érdemlő részét.

Diskurzusaiban és identitásaiban a civilizáltak és a barbárok hagyományos szembeállítását sejtik fel. Ez az identifikáció nem tesz mást, mint a belül világának egyfajta idealizálását végzi – vagyis az adott helyet abszolút értelemben kiemeli a többi hely rovására. A belül a hagyomány, az erkölcsiség, a kultúra, a humanista elvek világa, az emberi lét egyfajta magasabb rendű változata, amely az ottani társadalmak „fejlődésének” és „magasabb rendűségének” eredményeként jött létre évszázadok munkájával. A „civilizáció” monolit tömbje, amelyet a barbárok hordái ostromolnak. Ez a logika arra épít, hogy olyan mértékig magasztalja fel a privilegizált tereken megtalálható tárgyi kultúra, életforma és látkép egészét, hogy annak fényében a kívül lévők és világuk egyértelműen más minőségűnek látszódjon. Természetesen e szembeállítás részeként jelenik meg gyakran a kívül lakók dehumanizálása is. Ismert, ahogyan a magyar kormányzati propaganda irányelveként kezelte, hogy a „migránsok” csak fiatal, képzetlen és erőszakos férfiként jelenhetnek meg – akik verekednek, nemi erőszakot követnek el, nem jártak iskolába és mosdatlanok. Donald Trump ezen az alapon választott el 2000 illegális bevándorló gyereket szüleitől, amellel érvelve, hogy a bevándorló felnőttek olyan helyekről jöttek, ahol valamilyen „állatokká váltak”, „megfertőződtek bűnnel és erőszakkal” – így gyerekeiket meg kell kímélni attól, hogy nekik is továbbadják mindezt. David Smith szerint a dehumanizálás egyik leggyakoribb eszköze az elállatiasító beszédmód, amely úgy beszél bizonyos egyénekről, mint idegen biológiai lényekről, akik valamilyen szempontból nem emberek. Nem emberek azok, akik a kívül állatias körülményei között élnek. A dehumanizálás célja, hogy felfüggeszse azoknak a morális korlátoknak és attitűdöknek a létezését, amelyeket emberekkel kapcsolatban alkalmazunk. Az ember és nemember szembeállítás igazolhatja a határok megvonását, hiszen azok

célja immár, hogy védelmet nyújtsanak a veszélyes „másokkal” szemben (Smith, 2012).

A harmadik szembeállítás, amelyet az apokaliptikus Belül politikája felhasznál, a *status quo/változás* közé emel fát. A nyugati társadalmak tagjainak bizonytalanságát és tehetetlenségét csökkentendő, olyan politikai identitások artikulációja zajlik, amelyek azt ígérik a nyugati százmillióknak, hogy „alanyi jogon”, pusztán mert az adott privilegizált tereken élnek, védelemre számíthatnak a világ más részein élőkkel szemben. Nemes egyszerűséggel azért, mert ami van, akik ők és ahogyan élnek, önmagában érték – amit külső erők el akarnak tüntetni, át akarnak alakítani. Ennek a szembeállításnak alapja tehát a hely, amit a külső hatalom, az ellenség, a betolakodó, az idegen, a tőke, a technikai fejlődés stb. fel akar számolni. A belül politikája a „helyi”, az „ösi” esztétizálja azáltal, hogy létezésünk alapjaiként állítja be. A külső erőszakkal szembeni védelemre hivatkozva persze figyelmen kívül hagyja, hogy mindaz, ami a nyugati társadalmakban „helyi” és „alapvető”, jobbára a gyarmatosítás és a tőkés egyenlőtlen csere következtében jött létre – tehát éppen külsődleges erőszak segítségével. Azon az áron, hogy a fejlett világ országai súlyosan sértették a „helyi” és „ösi” értékes voltának eszméjét a világ többi részén.

Nisha Kapoor (2018) arra hívja fel a figyelmet, hogy a fejlett világ önképének mindig is része volt, hogy a nyugati embereknek előjogaik vannak saját tereiken az „idegenekkel” szemben – de ezt az előjogot a Föld más részein nem ismerik el. Ezért a muszlimok, a bevándorlók vagy a menekültek jó ideig másodrendűként és idegenként kell hogy tekintsenek önmagukra, és el kell fogadniuk, ha veszélyforrást látnak bennük, épületeikben, szokásaikban és tárgyaikban: „Amerikába senki nem jöhet, de az amerikaiak bárhova mehetnek, és ott bármit megtehetnek.” Ezt a szemléletet elevenítik fel napjaink terro-

rizmusellenes offenzívái, migrációellenes kampányai, iszlámellenes korlátozó intézkedései, amikor a világunkba szivárgott idegen helyeket és az azok által „termelt” ellenséget kutatják. A változatlan/változó ellentéppárra építő jobboldal úgy konstruálja újra a globális teret, hogy az a régi, a lokális és a hozzá tartozó bennszülöttek valamint az új, a globális és a hozzá tartozó idegenek dualitásában jelenjen meg – ahol a védelem önérték a túlélésért folytatott harcban. A hely vagy olyan marad, mint eddig, vagy megváltozik, és más helyekhez kezd hasonlítani – más lehetőség nincsen.

Ahogy Renald Camus, a korábban már idézett jobboldali szellemi ikon felsorolásából is látszik, a régi és az új közé falat emelő politika teljesen esetlegesen és gyakorta következtlenül formálja meg a maga Belüljét. Camus az előszóban már említett „nagy felcserélést” apokaliptikus harcként írja le.

„A globális felcserélés ezzel szemben nagyon is egy elmélet, egy világlátás. Úgy hiszem, a posztindusztriális modernitás emblematikus motívuma a felcserélés, a helyettesítés művelete és ténye: az igazat a hamissal, a valódit a hamisítvánnyal, a bennszülöttet a kívülről érkezővel, a természetet a mesterséggel, a költségeset az olcsóval, a bonyolultat az egyszerűvel, Velencét a Las Vegas-i Velencével, Párizst a pekingi Párizssal, Versailles-t Disneylanddel, a való világot a turisztikai másolattal, a követ és a márványt a forgácslappal, a fát a műanyaggal, az irodalmat az újságírással, az újságírást a 'gyorshírekkel', a művészetet a tudománnyal, a tudományt a 'társadalomtudományokkal', Európát Afrikával, a kultúrát a szórakozással, a természetet a beépítéssel, a várost és a vidéket az univerzális külvárossal, a zenét a dübörgő zörejekkel, a hegyeket a gépi felvonókkal, a férfit a nővel, a férfit és a nőt robotokkal, az anyákat béranyákkal, az emberiséget a poszt-emberiséggel, a humanizmust a transzhumanizmussal, az emberi fajt az Egyneműsített Emberi Matériával, igen, a termékemberrel, az emberi Nutellával cserélik fel, ezzel a kétes, megállás nélkül gyártott ipari masszával.” (Camus, 2018)

Orbán Viktor szimptomatikus beszéde pedig azt mutatja meg, hogy milyen egyszerűen lehet a fennálló és a változó közötti határvonal mentén kollektív identitásokat és apokaliptikus diskurzusokat létrehozni:

„A helyzet úgy áll, hogy el akarják venni az országunkat. Nem egy tollvonással, mint Trianonban. Most azt akarják, hogy néhány évtized alatt önként adjuk át másoknak. Más földrésről érkező idegeneknek, akik nem beszélnek a nyelvünket, nem ismerik a kultúránkat, nem tisztelik az életformánkat és a törvényeinket. Akik le akarják cserélni a mi dolgainkat a sajátjukkal. Azt akarják, hogy ne mi éljünk itt, hanem valaki mások.” (2019. március 15.)

Nem véletlen, hogy az apokaliptikus Belül létrehozása szempontjából a „fehér bőrnek” gyakorta kiemelt szerep jut. Ennek oka leginkább az, hogy mindhárom diskurzus összekapcsolására alkalmas. A fehérség „normális”, hiszen a fejlett nyugati demokráciák választói többsége között a posztmodern kapitalizmus társadalmában keresve sem találhatnánk határozottabb egyezést. A fehér rasszhoz tartozás egyfajta veszélyeztetettségi helyzetet jeleníthet meg, könnyen hozható létre segítségével a magasabbrendűség valamiféle képe. Végezetül a fehérség a honosság szinonimájaként, a bennszülött és a betolakodó megkülönböztetésére is remekül alkalmas. Ahogy Böröcz József fogalmaz:

„Az emberiség tagjai döntő ('nem fehér') többségének közös tapasztalata, hogy ilyen-amolyan közegben 'rassz'-alapon kirekesztik, megalázzák, marginális helyzetbe kényszerítik, és rendszeresen, automatikusan feltételezik róla, sőt egyenesen azzal vádolják, hogy híján van bizonyos magasosztos 'európai' (értsd: 'fehér') kulturális jellegzetességeknek. A fehérség e szimbolikus erőszak kognitív alapsémájának egyik globális kulcsintézménye. Némiképp sajátos helyet foglalnak el a kelet-schengeni országok társadalmi világban annyiban, hogy az EU polgáraiként – megalapozottan vagy megalapozatlanul – olyan intézményként tekintenek az Európai Unióra, amely kivételes történelmi lehetőséget kínál számukra, hogy javítsák saját helyzetüket az (egyébként persze) alapvetően teljességgel embertelen, 'rassz'-kirekesztésen alapuló világszerkezetben, vagyis hogy új kiváltságokra telessenek szert egy nyilvánvalóan egyenlőtlen, elnyomó és diszkriminatív globális rendszerben. Ahelyett tehát, hogy a rendszer igazságtalanságait támadnák, adaptálni próbálják magukat a rendszer vélt [politikai] logikájához.” (Böröcz, 2018: 360.)

Békés Márton, az új típusú jobboldal fiatal hazai teoretikusa jól érzékeli, hogy az apokaliptikus Belül átütő sikerét

annak köszönheti, hogy a korábbi időszakra jellemző alul-felül szembeállítás képes volt integrálni az új időszakot meghatározó határmegvonásba a kívül és a belül között.

„Kialakult egy új törésvonal, amely a 19–20. századit magába olvasztotta, majd felül is írta: a régi baloldali-jobboldali megosztottságnál egyre fontosabbá válik a globális-nemzetfeletti és a lokális-nemzeti erők közötti szembenállás. Ez a 21. század elei törésvonal sokkal elemibb, mint a korábbi évszázadokban megszokottak voltak. Hiszen nem a közösség berendezésének elvei, vagy az egy nemzethez tartozó, de különböző osztályokat alkotók érdekei állnak egymással szemben, hanem a terület, még közelebbről az a kérdés, hogy a döntéseket azok hozzák meg, akiket azok helyi szinten érintenek. Ezzel a korábbi horizontális megosztottság, amely egy nemzeten belül alakult ki, átadta a helyét egy vertikális ellentétnek, amely a fentiek és a lentiek, illetve ezzel szorosan összekapcsolódva a kintiek és a bentiek között áll fenn.” (Békés, 2019: 144.)

Bár a pontos megfogalmazással lehet vitatkozni, a fenti sorok betekintést engednek az új típusú apokaliptikus küzdelmek természetébe. Békés, aki az Orbán kormány egyik ideológiai háttérintézményében tölt be vezető pozíciót, testközelből látja, hogyan teszi lehetővé ez az összekapcsolás a veszélyeztetettség érzésének és az élet-halál harc politikájának kiépítését. Az új jobboldal azáltal, hogy megkonstruálja a „belül és alul lévő csoportját” mint politikai szubjektumot, egyszerre három markáns diskurzus lehetőségét is megnyeri. Védelmet ígérhet mind a „kívül és felül” (Brüsszel, „a globális világrend kozmopolita elitje”), mind a „kívül és alul” („a migránsok”), mind a „belül és felül” (Soros és bérencei, „akik itt élnek, sorsunkról döntenek, de nem is közülünk valók”) irányából érkező támadásokkal szemben. Végző soron ez a három fenyegetettség össze is kapcsolható egy hiperapokaliptikus vízióban: „a nemzeti öntudatot szerte Európában harapófogóba fogja a világpolgárság, a bevándorlóhátterű etnikai-vallási és a posztmodern szexuális kisebbségi identitások internacionalizmusa. A 21. század elején a multikulturalizmus vált a kapitalizmus legfelsőbb fokává” (uo.: 145–146.).

A Belül politikája azonban nem csak ebben az apokaliptikus formában jöhet létre. Az általam említett másik opció szerint a belül világa követendő mintaként és a világ kívánatos jövőjeként nyeri el privilegizált helyét – vagyis progresszív Belülként konstruálódik meg. A progresszív Belül azokat a tereket jelenti, amelyeken a haladó értékek (emberi jogok, demokrácia, női egyenlőség, szakértelem, szabadság, tudás, versenyképesség, egyenlőség stb.) érvényesülnek. Ezek a helyek lehetnek egészen nagyok, mint a Nyugat, Amerika, az OECD-országok, az EU, az értelmiségi vagy politikai hálózatok. Lehetnek ugyanakkor egészen aprók is, mint a minitáradó szerepet betöltő intézmények, egy Facebook-csoport, egy egyetemi kampusz biztonságos tere, egy dzsentrifikált blokk a nyomornegyed közepén, egy pub vagy egy irodaház.

Napjainkban a status quo védelmezésében érdekelt liberális és szociáldemokrata elitcsoportok esetében már látható, hogyan illeszkednek rá egészen más kontextusban született eszméik és gyakorlataik a Kívül/Belül logikára. A progresszív Belül (liberális és szociáldemokrata) határmegvonásai arra törekednek, hogy a belül lévőket „realistának és haladónak” tüntessék fel. A kialakult globális viszonyokat megváltoztathatatlanak tekintik (a nyugati polgárok úgysem támogatnák ezek feladását; a nemzetközi gazdasági körök hatását nem lehet megtörni; nem juthat mindenkinek ugyanannyi, a kapitalizmus kerülne veszélybe stb.), de rögtön hozzáteszik, hogy a cél a Kívül szenvedéseinek enyhítése, a szabadság és demokrácia elősegítése ezeken a területeken. Hosszú távon olyan körülmények megteremtését vetítik előre, amelyek között nincs többé szükség antihumánus megoldásokra. Úgy állítják be a fejlett nyugati demokráciák és társadalmak valóságát, mint amelyek ugyan korántsem tökéletesek, de folyamatosan javítják őket, hogy a világ minden pontján mintául

szolgálhassanak. A progresszív Belül számára tehát a Kívül nemcsak, hogy híján van lényeges tulajdonságoknak, de veszélyeztetné is a további haladás ütemét, ha nem különítenék el. A progresszív realizmus nem más, mint a Belül és a Kívül közötti kapcsolat politikailag korrekt megközelítése a liberális mainstream beszédmódban és a hozzá kapcsolódó reformista baloldal számára. Amikor Pedro Sánchez új kormányát 2019-ben beiktatták Spanyolországban, első nyilatkozatában túrhetetlennek nevezte a marokkói Ceutában és Melillában kialakult állapotokat. Azonnali intézkedésként úgy döntött, hogy a magas kerítések ugyan megmaradnak, de tetejükről eltávolítják a szögesdrótokat és tüskéket. Sánchez szerint ugyanis „a kerítésre felmászó migránsok olykor súlyos sérüléseket szenvednek a szögesdrótok miatt, tehát olyan megoldást kellett keresni, amely egyszerre biztonságos és emberséges azokkal szemben, akiket amúgy is kitoloncolnak majd”, miután életüket kockáztatva átmásztak az akadályokon.

Ez a progresszív realizmus még nyilvánvalóbb azonban az Európai Unió esetében, amely korábban elsősorban a neoliberais képzelethez, illetve a hidegháborús szembenállás megszűnéséhez, tehát a határok lebontásának ígéretéhez kapcsolta saját imázsát. Az EU azonban a 2008-as hitelválság és a 2015-ös menekültválság óta egyre inkább úgy jelenik meg a mainstream politikai szereplők számára, mint egy globális Birodalom, amely részt vesz a kapitalista versenyben, és ennek sikere érdekében határain kívül kell hogy tartsa az elmaradott embereket. A velük szembeni embertelen bánásmód így végső soron a humanizmus és az európai értékek majdani győzelme miatt elengedhetetlen:

„A Törökországgal, Líbiával, Szudánnal vagy épp Nigerral kötött megállapodásoknak hatására valóban jelentősen csökkent az EU határaitra nehezedő nyomás, csakhogy ez sem a menekültek helyzetének javulását, sem

a menekültválság megoldását nem hozta magával, a jól ismert recept szerint viszont a globális hierarchia csúcsán lévő Európa kiszervezte a piszkos munkát határain kívülre – korrupció és elnyomó területekre. ... A táborokban az éhezés, a tuberkulózis, az egészségügyi ellátások hiánya, a verések és a nemi erőszak mindennapos. ... Az év elején a Human Rights Watch emberi jogi szervezet hosszú jelentést tett közzé a líbiai menekülttáborokban uralkodó viszonyokról, amelyből kiderül: nem ritka, hogy a táborok lakóit a talpak ütlegetésével az elektrosokkig terjedő kínzásoknak vetik alá, vagy épp rabszolgaként adják-veszik őket, hogy gazdag és befolyásos embereknek dolgozzanak teljesen ingyen.” (Pap, 2019).

A progresszív Belül diskurzusai kapcsán mindenképpen kiemelendő, hogy létrehozásukban döntő szerep jut olyan globális szereplőknek, politikai szervezeteknek és szakértőknek, amelyek korábban a szabadpiaci kapitalizmus elkötelezett hívei voltak. Azt mondhatjuk, hogy elsősorban azok a közgazdászok és politikai döntéshozók formálják ezt az új beszédmódot, akik korábban megtervezték a neoliberais szakpolitikai programokat, és a transznacionális erőközpontok segítségével rákényszerítették azokat a világra. A progresszív Belül kialakulásának tehát olyan szereplők engedtek utat, mint a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap és az Egyesült Államok politikai és pénzügyi vezető csoportjai. William J. Robinson szerint a transznacionális elit és értelmiség körében a 2008-as globális pénzügyi összeomlás óta gyorsan bővül az új típusú reformizmus híveinek száma. Ezek az elitek egyre inkább aggodalmukat fejezik ki amiatt, hogy a társadalmi konfliktusok, a klímaváltozás, a politikai zavarok és az óriási globális egyenlőtlenségek destabilizálhatják a jelenlegi kapitalizmust, és fenyegethetik az ő privilégiumaikat, a folyamatok kikerülhetnek ellenőrzésük alól.

Közülük egyre többen vélik úgy, hogy az összeomlás elkerülése érdekében a neoliberais megközelítések helyett egy újkeynesiánus paradigmára van szükség. Meg akarják menteni a kapitalizmust önmagától, és az alulról szerveződő baloldali, vagy az új jobboldal által vezényelt radikálisabb

projektektől. Olyan intézkedéseket követelnek, mint a vállalatokra és a gazdagokra kivetett adó növelése, progresszívebb jövedelemadó, a szociális jóléti programok újbóli bevezetése és a „zöld kapitalizmus”. Robinson szerint ezek a szereplők egy olyan projektet fogalmaztak meg, amelynek során a neoklasszikustól az intézményi közgazdaságtan felé fordulnak.

„Az ún. új institucionalizmus a gazdasági- és a társadalomtudományi kutatások elsődleges irányává válik. A megközelítés fő elméleti állítása szerint az intézmények, amelyeket bizonyos célokra hozunk létre, függetlenedni tudnak a külső érdekektől és alapvető befolyással bírnak a politikára, gazdaságra és a társadalmi struktúrára. Ugyanakkor képviselői azt is gondolják, hogy a korábbi intézményi fejlesztések határozzák meg a jelenlegi fejlődés lehetséges irányait – tehát a megalkotott intézmények formálják és határolják be a jövőbeli politikai, gazdasági és társadalmi haladás perspektíváit. Az új típusú reformizmust képviselő globális elit tagjai között, mint Joseph Stiglitz, Jeffrey Sachs, Kofi Annan és George Soros, egyetértés van abban, hogy a washingtoni konszenzus és a neoklasszikus közgazdaságtan nevében létrejött intézmények alkalmasak arra, hogy a poszt-neoliberális globális kapitalista rend szellemi és gyakorlati alapjaivá váljanak – tehát ezeket nem felszámolni, hanem megreformálni, kiegészíteni kell.” (Robinson, 2018: 248.)

Robinson elgondolásait alapul véve azt mondhatjuk, hogy a progresszív Belül beszédmódja alapvetően két, jól beazonosítható csoportra jellemző. Az egyikbe a „jó útra tért szabadpiaci fundamentalisták” tartoznak, mint Soros György.

„A magyar születésű milliárdos, pénzügyi befektető és spekuláns 1992-ben vált hírhedtté, amikor a brit gazdaságot földhöz vágta egy körülbelül 10 milliárd dollár értékű fontspekulációval a nemzetközi valutapiacokon, egy milliárd dolláros profitot szerezve egyetlen éjszaka alatt. Korábban Soros a létező szocializmus megdöntésének kereszteslovagjaként lépett fel, majd döntő szerepe volt abban, hogy Kelet-Európában azok az elítéltek erősödjének meg, akik nem kritizálták neoliberális szerkezeti átalakításokat. Hogy néhány évvel későbbi bestsellerében már azt állítsa, a piaci erőkre vetett vakhit vezetett a növekvő nemzetközi egyenlőtlenségekhez és az egymást erő válságokhoz, amelyek – ha nem történik valami – magát a rendszert veszélyeztetik majd.” (Robinson, 2018: 245.)

Soros napjainkban a reformok elkötelezett híveként lép fel filantróp nagytőkésként, aki szerint a kapitalizmus fejlődése csak úgy képzelhető el, ha növelik az állami befolyást a piacok felett és csökkentik a szegénységet a világban – emellett erősítve a liberális demokráciák intézményeit, a civil társadalmat és a szabad tudományos kutatást. Alapítványain keresztül révén számtalan karitatív tevékenységet támogat, és nagy hibának nevezi annak a szabadpiaci világnak a létezését, amelynek hajdanán ő is haszonélvezője volt. A progresszív Belül megszólalói az értelmiségi és a politikai színteremen is egyre gyakrabban építenek erre a beszédmódra – elég felidézni Hillary Clinton, Emmanuel Macron vagy Gyurcsány Ferenc kampányait a 2010-es évek második felében.

A progresszív Belül képviselőinek másik csoportját azok alkotják, akiket a globális elítéltek kívülről vonnak be az új reformista korszellem igazolásának és terjesztésének érdekében. Ahogyan Robinson megfogalmazta Thomas Piketty munkásságának nem várt népszerűsége kapcsán: a transznacionális elítéltek befolyása alatt álló egyetemek, alapítványok, médiumok és politikai intézmények egyre inkább teret adnak azoknak, akik különféle szociális és ökológiai reformjavaslatokat fogalmaznak meg – ennek azonban az az ára, hogy lemondjanak a status quo megkérdőjelezéséről és a rendszer felszámolására tett kísérletekről. A kapu szélesre tárul a zöldek, az identitáspolitikai mozgalmak és a különféle szociális szereplők előtt, akik vállalják a régi „neoliberális” szereplők rehabilitálásának feladatát. A progresszív Belülnek ezek a kívülálló képviselői természetesen úgy gondolják, hogy ez az üzlet számukra is kedvező, mivel igen csekély napjainkban a radikális-forradalmi változtatás esélye, így a reformok szükségességét elismerő globális erősekkel kell együttműködni, és mind több markáns kérdésben kell meggyőzni őket. Fel kell deríteni azokat a haladó értékeket és konkrét intézmé-

nyi javaslatokat, amelyek mindenki számára elfogadhatók, és amelyek hozzájárulnak a halaszthatatlan problémák kezeléséhez.

Civilek, értelmiségiek, művészek, politikai kezdeményezések sokasága választja ezt az utat a cselekvési potenciál fenntartására és az egzisztenciális kiszolgáltatottságra hivatkozva – nagypolitikai szinten Bernie Sanders és Joe Biden látványos egymásra találása sokak számára szimbolikus jelentőséggel bírt. A legnagyobb érdeklődést az elmúlt időszakban talán a svéd klímaaktivista, Greta Thunberg váltotta ki. A lány történetét gyorsan felkapta a mainstream média: egy 16 éves diák úgy dönt, hogy otthagyja az iskolát, mert tennie kell valamit a környezetpusztítás ellen. Néhány hónap elteltével már a világ vezetői és a legfontosabb tőkés elitcsoportok előtt szónokol, és azt követeli, hogy alapvetően változtassanak a dolgok folyásán. Greta – tudtán kívül – a progresszív Belül diskurzusainak egyik elsődleges üzenetét fogalmazta meg: mivel sürges az idő, mivel nincs lehetőségünk azonnal elsöpörni a kapitalista rendszert, csak az abban vezető szerepet betöltőkben bízhatunk. Egyetlen lehetőségünk, hogy a jelenlegi elitekkel együttműködve, a fennálló intézményi keretekben, a posztmodern kapitalizmus létezését elfogadva próbáljunk cselekedni a klíma, a szegénység vagy az egyenlőtlenségek riasztó jelenségei ellen.

A progresszív Belül diskurzusai tehát lényegében olyan helyeket metszenek ki a globális térből, amelyek sikeresként, előremutatóként és mintaadóként jelennek meg a nyugati társadalmak többsége számára. A létrejövő politikai szubjektumok ideológiája egyfajta küldetéstudatra épül: az egész világ ilyen lehetne, ha a haladó helyek és értékek mindenütt megvalósulnának. Sajnálatos módon azonban – mondják, jelenleg éppen ennek ellenkezője történik, és a progresszió hívei és biztonságos terei támadás alatt állnak. Ez a beszéd-

mód volt képes mozgósító erővé válni idehaza is a netadó bevezetése, a CEU-val szembeni kormányzati támadások vagy a „Brüsszel és Soros” hatalmának megtörését hirdető kampányok idején. A globális integrációt ígérő internet, egy amerikai rendszerbe illeszkedő egyetem „szabadsága és magas minősége”, vagy az Európai Egyesült Államok víziója reményt adott mindazoknak, akik szerint egyre rosszabb irányba haladnak a folyamatok.

A progresszív Belül beszédmódja napjainkban megfordítja a „történelem végének” jól ismert liberális ideológiáját. Annak idején a liberális demokráciák és a fejlett tőkés országok úgy jelentek meg, mint a globális Kánaán, amely előbb-utóbb mindenki számára megadatik majd. Ma kivételes helyként állítják be őket a globális hányattatások korában, amelyek mindenki számára kívánatosak ugyan, de a világszellem jelenleg még nem igazán kedvez az elterjedésüknek. A „jóléti” vagy „fejlesztő állam” ígérete ma már nem az osztályharc egyfajta nyugvópontjaként jelenik meg a progresszív Belül politikájában, mint az ötvenes-hatvanas évek szociáldemokráciájában. Immár nem olyan egyensúlyi helyzetként, amikor a munkásosztály valamennyi lényegi követelése megvalósult, és a tőke kompromisszumot kötött a nemzetgazdaság prosperitásának érdekében. A globalizáció korában egy nyugodt, biztonságos és valamennyi lakója számára szociális garanciákat nyújtó sziget imaginációjának formájában teremődik újjá, egy olyan állam víziójaként, amely védelmező, fejlesztő és igazságos a belül lévőkkel szemben.

A progresszív Belül politikája defenzív jelleget ölt, és a haladásnak az elmaradottak, a tudatlanok, a radikálisok, a nem demokraták, az elnyomók stb. által veszélyeztetett utolsó végvárait kezdi jelenteni. A Belül terei, intézményei, szervezetei, pozíciói, a globális elitek hálózatai és a haladó tőkés páncéltermei erőforrásként jelennek meg egy elke-

seredett politikai küzdelemben. Soros György 90. születésnapján éppen e védelmező szerepében látja Európát, mint a haladó értékek utolsó végvárát: Az Európai Unió szerinte sokkal sérülékenyebb helyzetben van, mint Amerika, mivel még nem kész formáció. Továbbá sok ellensége van mind belülről, mind kívülről. Belső ellenségei azok a mozgalmak és politikai erők, amelyek ellenzik azokat az értékeket, amelyek alapján az Európai Uniót megalapították. „Két országban ezek az erők lényegében elfoglalták az államot, Orbán Viktor Magyarországon, Jaroslaw Kaczynski Lengyelországban. Ez úgy történik, hogy közben Lengyelország és Magyarország az EU által folyósított strukturális támogatások legnagyobb kedvezményezettje. Legjobban azonban Olaszország miatt érdemes aggódni, ahol Európa támogatóinak aránya csökken, és az eurozónában maradás támogatottsága is visszaesett.” Szerinte Európának egyszerre kellene újabb fontos ügyeket felvállalnia – mint a klímaváltozás – és védekeznie az ellenségekkel szemben, ezért a források nagyon hatékony felhasználására volna szükség. Majd így folytatta: „Ami pedig Európa külső ellenségeit illeti, igen sokan vannak, de van egy közös jellemzőjük. Mégpedig, hogy ellenzik a nyílt társadalom eszméjét. A sok ellenség közül most Kína áll az első helyen, a nagyhatalom, amely vezető szerepet tölt be a mesterséges intelligencia terén. Tehát az ellenőrzés igen hatékony eszközeit hozza létre. Ez utóbbiak hasznosak egy zárt társadalom számára, és halálos veszélyt jelentenek egy nyílt társadalomnak.” (*Népszava*, 2020. augusztus 12.)

Politikai logika, vagy forradalmi logika?

A Kívül/Belül politikai logikájának feltárása elsősorban azt a célt szolgálja, hogy új értelmezési keretet nyújtson napjaink aktuálpolitikai fejleményeinek elemzéséhez. A 21. század elejének közéleti folyamatait az a szorongás határozza meg, amelyet korábban a „nem eléggé belül, túlságosan kívül” aforizmában foglaltam össze. A belül és a kívül közötti határ elmosódása és rugalmassá válása a bizonyosság és egyértelműség igényét támasztja a politikával szemben – amelyet az csak a kollektív identitások és beszédmodok szintjén képes kielégíteni (tehát a posztmodern kapitalizmus globális viszonyai között ténylegesen többé nem). A politika ma nem más, mint erre a kihívásra adott válasz: azoknak a diskurzusoknak és képzeteknek a létrehozatala a különböző pártok és mozgalmak részéről, amelyek éles határt vonnak a Belül és a Kívül világa, ezzel együtt (valamilyen módon) a befogadottak és a kirekesztettek közé. A politika ilyen típusú beazonosítása azonban nem jelenti azt, hogy a történelmi és közéleti küzdelmek eleve elrendeltek lennének, vagy valamiféle sémát követnének. Az apokaliptikus és a progresszív Belül bemutatása inkább következik a szemünk előtt lezajló folyamatok értelmezéséből, mint egy elvont modell alkalmazásából.

A hazai belpolitikai küzdelmek során például azt láthatjuk, hogy az apokaliptikus Belül azokat szólítja meg sikeresen, akik fenyegetve érzik magukat attól, hogy kizuhannak a kapitalista belső világából, akik „nem lehetnek eléggé belül”. A migráció témája azért hatásos eszköz az orbáni politika számára, mert segítségével egyszerre lehet bemutatni azokat, akik miatt mostani kirekesztődött helyzetünk kialakult (budapesti értelmiség, antidemokratikus Brüsszel, profitéhes Soros) és azokat, akik végső csapást mérhetnek ránk a kialakult körülmények között (a migráció következménye a

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agamben, Giorgio (1998): *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*. Stanford, Stanford University Press
- Agger, Ben (2004): *The Virtual Self. A Contemporary Sociology*. Oxford, Blackwell
- Alcoff, Linda Martin–Alcoff, José (2015): Autonomism in Theory and Practice. *Science & Society*, Vol. 79, No. 2. 221–242.
- Allan, Kenneth (2006): *The Social Lens: An Invitation to Social and Sociological Theory*. London, Pine Forge Press
- Althusser, Louis (2019): *Olvasni A tőkét*. Budapest. Napvilág Kiadó
- Andreas, Peter – Snyder, Timothy (2000): *The Wall Around the West: State Borders and Immigration Controls in North America and Europe*. Lanham, Rowman & Littlefield
- Antal Attila (2018): *A populista demokrácia természete*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Antal Attila (2019): *Kivételes állapotban: a modern politikai rendszerek biopolitikája*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Amin, Samir (1990): *Delinking: Towards a Polycentric World*. New York, Zed Books
- Arditi, Benjamin (1994): Tracing the Political. *Angelaki. Journal of the Theoretical Humanities*, Vol. 1., No. 3., 15–28.
- Artner Annamária (2006): *Globalizáció alulnézetben. Elnyomott csoportok, lázadó mozgalmak*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Artner Annamária (2019): *Marx 200*. Budapest, Eszmélet Zsebkönyvek
- Ascher, Ivan (2016): The Subprime Subject of Ideology. In: Petro, Patrice S., and Ferguson, Kennan (ed.): *After Capitalism*.

Horizons of Finance, Culture and Citizenship. New Jersey, Rutgers University Press.

Augé, Marc (2012): *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Budapest, Műcsarnok

Avineri, Slomo (1968): *The Social and Political Thought of Karl Marx*. Cambridge, Cambridge University Press

Badiou, Alain (2016a): Régebbi a mi bajunk. Gondolatok a 2015. novemberi párizsi öldöklésről. *Eszmélet*, Vol. 28., No. 110. 18–48.

Badiou, Alain (2016b): *What is to be Done? A Dialogue on Communism, Capitalism, and the Future of Democracy*. Cambridge, Polity Press

Bagi Zsolt (2017): *Az esztétikai hatalom elmélete. Emancipáció egy újbarokk korban*. Budapest, Napvilág Kiadó

Balázs Gábor (2013): Az olasz Autonómia. *Új Egyenlőség*. Vol 1., No. 6., 43–46.

Balázs Gábor (2018): *Az olasz „hosszú 68”. I.-VIII.* MÉRCE.hu 2018. július 2. – 2018. december 30.

Balázs Gábor (2020): *Párizs szabad város. 1871. A párizsi Kommün*. Budapest, Napvilág Kiadó

Balibar, Etienne (1994): *Masses, Classes, Ideas*. New York, Routledge

Balibar, Etienne (2004): *We, the People of Europe*. Princeton és Oxford, Princeton University Press

Bankston, Samatnha (2017): *Deleuze and Becoming*. New York, Bloombury Academic

Barcsi Tamás (2012) *A kivonulás mint lázadás. A kultúrától az ellenkultúráig, avagy a megtalált szabadság*. Pécs, Publikon

Barcsi Tamás – Soós Kinga (2019): 68 és a „három M” (Marx, Mao, Marcuse): a hatvanas évek ellenkultúrájának és örökségének néhány társadalomfilozófiai összefüggéséről. *Replika*, Vol. 29., No. 110., 137–154.

Barker, Chris (2003): *Cultural Studies: Theory and Practice*. New York, SAGE

Barna R. Emília – Csányi Gergely – Gagy Ágnes – Geröcs Tamás: A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából. *Replika*, Vol. 29., No. 108–109., 241–262.

Baudrillard, Jean (1993): *Symbolic Exchange and Death*. London, SAGE

Baudrillard, Jean (1994): *Simulacra and Simulation*. Michigan, Michigan University Press

Baudrillard, Jean (1995): *The Gulf War Did Not Take Place*. Indiana, Indiana University Press, 1995

Baudrillard, Jean (2014): *The Divine Left: A Chronicle of the Years 1977–1984*. New York, Semiotext

Baudrillard, Jean (2019): A menyasszony, akit menyegzője előestéjén ivartalanítottak. *Kommentár*, Vol. 9., No. 1., 105–115.

Bauman, Zygmunt (1998): Living Without Alternative. In: Sim, Stuart (ed.): *Post-Marxism. A reader*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 92–101.

Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid modernity*. Cambridge, Polity Press

Bauman, Zygmunt (2001): *The Individualized Society*. Cambridge, Polity Press

Bauman, Zygmunt (2002): *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szeged, Szukits Kiadó

Bauman, Zygmunt (2003): *Work, Consumerism And The New Poor*. London, Open University Press

Bauman, Zygmunt (2005): A munkaetikától a fogyasztás esztétikájáig. *Replika*, Vol. 12. No. 51–52. 221–237.

Beck, Ulrich (1999): *World Risk Society*. Cambridge, Polity Press

Beck, Ulrich (2002): *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. New York, SAGE

Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom: út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társaság–Századvég

Bey, Hakim (2011): *T.A.Z.: The Temporary Autonomous Zone*. London, Pacific Studio

Berardi, Franco 'Bifo' (1980): Anatomy of Autonomy. In: Marazzi, Christian (ed.): *Italy: Autonomia – post-political politics*. New York, Capital City Press, 148–165.

Berger Viktor (2018): *Térré szőtt társadalmiság: a tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest, L'Harmattan

- Bernard, Andeas (2019): *The Triumph of Profiling: The Self in Digital Culture*. Cambridge. Polity Press
- Best, Steven – Kellner, Douglas (1997): *The Postmodern Turn*. New York, Guilford Press
- Biglieri, Paula – Perelló, Gloria (2011): The Names of the Real in Laclau's Theory: Antagonism, Dislocation, and Heterogeneity. *Filozofski vestnik*, Vol. 32., No. 2., 47–64.
- Blunt, Alison – Wills, Jane (2000): *Dissident Geographies: An Introduction to Radical Ideas and Practice*. New York: Routledge
- Blumenfeld, Jacob (2013): Occupation and Revolution. In: Blumenfeld, Jacob (ed.): *The Anarchist Turn*. New York. Pluto Press, 235–247.
- Boggs, James (1963): *The American revolution: Pages from a Negro worker's notebook*. New York, Monthly Review Press
- Boltanski, Luc – Chiapello, Eve (2007): *The New Spirit of Capitalism*. London, Verso
- Bookchin, Murray (2019): *A kommunista projekt*. aszem.info 2019. december 22.
- Böröcz József (2018): A lengyel vízszelölő elviselhetetlen fehérsége és a magyar pávatánc a rassznótára. *Replika*, Vol. 30., No. 106–107., 353–362.
- Böröcz József (2018): *Az EU és a világ*. Budapest, Kalligram
- Brown, Wendy (2010): *Walled States, Waning Sovereignty*. New York, Zone Books
- Butler, Judith – Laclau, Ernesto – Žižek, Slavoj (2000): *Contingency, Hegemony, Universality*. London, Verso
- Calhoun, David (1982): *The Question of Class Struggle. Social Foundations of Popular Radicalism during the Industrial Revolution*. Oxford, Basil Blackwell
- Callinicos, Alex (1989): *Against Postmodernism: A Marxist Critique*. New York, Polity Press
- Callinicos, Alex (2012): *The Revolutionary Ideas of Karl Marx*. London, Haymarket Books
- Camargo, Ricardo (2013): Rethinking the Political: A Genealogy of Antagonism in Carl Schmitt through the Lens of Laclau–Mouffe–Žižek. *The New Centennial Review*, Vol. 13., No. 1., 161–188.
- Camus, Renaud (2018): Mentsük Európából azt, ami még menthető! – Renaud Camus és Leimeiszter Barnabás beszélget. *Mandiner.hu* 2018. április 2.
- Castree, Noel – Derek Gregory (ed.) (2006): *David Harvey: A Critical Reader*. London, Wiley–Blackwell
- Cleaver, Harry (1979): *Reading Capital politically*. Austin, University of Texas Press
- Coleman, William D. (2013): *Fifty Key Thinkers on Globalization*. London–New York, Routledge
- Corcoran, Paul E. – Fuchs, Chrisitan (1983): *Before Marx: Socialism and Communism in France*. New York, Palgrave–Macmillan
- CP (álnév) (2017): #Autonomism: Cutting the Ground From Under #Marxism. *Internationalist Communist Tendency's blog* 2017. szeptember 3.
- Cunningham, Patrick (2015): Mapping the Terrain of Struggle: Autonomous Movements in 1970s Italy. *Viewpointmag.com* 2015. november 1.
- Das, Raju G. (2017): David Harvey's Theory of Uneven Geographical Development: A Marxist Critique. *Capital & Class*, Vol. 41., No. 3., 511–536.
- Davies, William (2016): *The Happiness Industry: How the Government and Big Business Sold Us Well-Being*. London, Verso
- Dean, Jodi (2018): *The Communist Horizon*. London, Verso
- Debord, Guy (2006): *A spektakulum társadalma*. Budapest, Balassi Kiadó
- della Porta, Donatella (2006): *Globalization From Below: Transnational Activists And Protest Networks*. Minnesota, University of Minnesota Press
- Deleuze, Gilles – Guattari, Felix (1982): *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. Cambridge, Polity Press
- Drucker, Peter F. (1993): *Post-Capitalist Society*. New York, Harper Business
- Duncombe, Stephan (2013): The Anarchist Geography of No-Place. In: Blumenfeld, Jacob (ed.): *The Anarchist Turn*. Cambridge. Polity Press
- Dunn, Robert G. (1998): *Identity Crises: A Social Critique of Postmodernity*. Minnesota. University of Minnesota Press

- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Eden, David (2012): *Autonomy: Capitalism, Class and Politics*. New York, Ashgate
- Elliott, Anthony (2007): *Concepts of the Self*. Cambridge, Polity Press
- Engels, Fridrich (2019): Előszavak a Kommunista Kiáltványhoz. In: Žižek, Slavoj (szerk.): *A Kommunista Kiáltvány – megkésett aktualitása*. Budapest, Európa
- Featherstone, Mike (1988): In Pursuit of the Postmodern: An Introduction. *Theory, Culture & Society*, Vol. 5., No. 2-3., 195–215.
- Featherstone, Mike (2007): *Consumer Culture and Postmodernism*. New York. SAGE
- Feigenbaum, Anna (2010): Concrete Needs no Metaphor: Globalized Fences as Sites of Political Struggle. *Ephemera*, Vol. 10., No. 2., 121–23.
- Fero Dalma (2020): The Post-politics of Recognition in Hegemonic Struggles: The Road from the New Left Movements to the Crumbling of Liberal Hegemony. *Intersections*, Vol. 6., No. 1., 43–66.
- Fisher, Mark (2012): The Post-Capitalist Desire. fisherfunction.persona.co 2012. január 1.
- Fisher, Mark (2018): *K-punk: The Collected and Unpublished Writings of Mark Fisher*. New York, Zero Books
- Fisher, Mark (2020): *Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?* Budapest, Napvilág Kiadó
- Fleming, Peter (2018): *Sugar Daddy Capitalism: The Dark Side of the New Economy*. Cambridge, Polity Press
- Flisfeder, Matthew (2019): Postmodern Marxism Today: Jameson, Žižek, and the Demise of Symbolic Efficiency. *International Journal of Žižek Studies*. Vol. 13., No. 1., 23–43.
- Florida, Richard (2014): *The Rise of the Creative Class - Revisited*. New York, Basic Books
- Foster, John Bellamy – McChesney, Robert W. (2012): *The Endless Crisis*. New York, Monthly Review Press.
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés*. Budapest, Gondolat
- Földes György (2008): Kettős tükör – 1968–2008. In: Balázs Eszter – Földes György – Konok Péter (szerk.): *1968 – a modernről a posztmodernig*. Budapest, Napvilág Kiadó, 11–47.
- Frayne, David (2015): *The Refusal of Work: The Theory and Practice of Resistance to Work*. New York, Zed Books Ltd.
- Frye, David (2019): *Walls: A History of Civilization in Blood and Brick*. New York, Scribner
- Fromm, Eric (2010): *Utak egy egészséges társadalom felé*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Gacsályi Sára (2019): FOMO: te is félsz, hogy kimaradsz valamiből? *Mandiner.hu* 2019. október 6.
- Gagy Ágnes (2020): Szolidáris gazdaság és kapitalizmus. *Fordulat*, Vol. 13., No. 27., 7–37.
- Galbraith, John Kenneth (1977): *The Age of Uncertainty*. New York, Houghton Mifflin Harcourt
- Gautney, Heather (2010): *Protest and Organization in the Alternative Globalization Era. NGOs, Social Movements, and Political Parties*. New York, Palgrave–Macmillan
- Geronimo (álnév) (2012): *Fire and Flames. a History of the German Autonomist Movement*. Berlin, PM Press
- Gibbins, John B. – Reiner, Bo (1999): *The Politics of Postmodernity: An Introduction to Contemporary Politics and Culture*. London, SAGE
- Gibson-Graham, JK (1994): Waiting for the Revolution, or How to Smash Capitalism while Working at Home in Your Spare Time. In: Callari, Antonio (ed.): *Marxism in the Postmodern Age: Confronting the New World Order*. London, Gillford Press 182–198.
- Giddens, Anthony (1994): *Beyon Left and Right. The Future of Radical Politics*. New York. Stanford University Press
- Giroud, Françoise (2005): *Jenny Marx, avagy az ördög felesége*. Budapest, Európa
- Gray, Robert (1981): *The Aristocracy of Labour in Nineteenth-Century Britain, c. 1850–1914*. London, Macmillan
- Greaber, David (2012): *The Democracy Project: A History, a Crisis, a Movement*. New York, Spiegel&Graum
- Greaber, David (2018): *Bulshit Jobs: A Theory*. New York, Simon&Shuster

Gorz, André (1982): *Firewall tot he Working Class*. London, Verso

Guattari, Felix – Negri, Antonio (1990): *Communists Like Us*. London, Autonomia

Habermas, Jürgen (1994): *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz

Haider, Asad (2018): *Mistaken Identity: Race and Class in the Age of Trump*. Cambridge, Polity Press

Hardt, Michael – Negri, Antonio (2000): *Empire*. London, Penguin Books

Hardt, Michael – Negri, Antonio (2004): *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. London, Penguin Books

Harvey, David (1991): *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. London, Verso

Harvey, David (2005): *A Breif History of Neoliberalism*. Oxford, Oxford University Press

Harvey, David (2017): *Marx, Capital, and the Madness of Economic Reason*. London, Verso

Haskel, Jonathan (2018): *Capitalism without Capital: The Rise of the Intangible Economy*. Princeton, Princetone University Press

Hongquiao, Liu (2016): *The Dark Side of Renewable Energy*. Amsterdam, Earth Journalist Network

Honneth, Axel (1997): *Elismerés és megvetés*. Pécs, Jelenkor

Holloway, John (2002): *Change the World Without Taking Power*. London, Verso

Holloway, John (2010): *Crack Capitalism*. London, Verso

Holloway, John (2012): *Preoccupying: John Holloway*. www.occupiedtimes.com 2012. július 3.

Holloway, John (2014): On Poetry and Revolution. *casagiap.org*. 2014. június 20.

Horkheimer, Max – Adorno, Theodor (1995): *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest, Gondolat–Atlantis

Innerarity, Daniel (2012): *The Future and Its Enemies: In Defense of Political Hope*. Palo Alto, Stanford University Press

Jameson, Fredric (2000): Reification and Utopia in Mass Culture. In: Hardt, Michael – Weeks, Kathi (ed.): *The Jameson Reader*. Hoboken, N.J. Wiley- Blackwell, 27-47

Jameson, Fredric (2010): *Posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest, Noran Libro

Jameson, Fredric (2016): *An American Utopia: Dual Power and the Universal Army*. London, Verso

Janeczek, Andrzej (2011): Frontiers and Borderlands in Medieval Europe. Introductory Remarks In: Janeczek, Andrzej (ed.): *Frontiers and Borderlands*. London, Peter Lang

Jones, Reece (2017): *Violent Borders. Refugees and the Right to Move*. London, Verso

Juris, Jeffrey S. (2008): *Networking Futures: The Movements against Corporate Globalization*. Durham, NC:, Duke University Press

Kapelner Zsolt (2018a): Negativitás és politikai cselekvés Žižeknél és Adornódál. *Elpis*, Vol. 10., No. 1. 95–107.

Kapelner Zsolt (2018b): A kritika radikalitása. A frankfurti iskola és a kritikai elmélet. In.: Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.): *Marx – interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest, Napvilág Kiadó. 259–273.

Kapitány Gábor – Kapitány Ágnes (2013): *A szellemi termelési mód*. Budapest, Kossuth Kiadó

Kapoor, Ilan (2018): *Psychoanalysis and the global*. Nebraska, University of Nebraska Press

Kapoor, Nisha (2018): *Deport, Deprive, Extradite*. London, Verso

Kellner, Douglas (1997): Social Theory and Cultural Studies. In: Owen, David (ed.): *Sociology after Postmodern*. London, SAGE, 138–158.

Kellner, Douglas (2004): Introduction. in. Kellner, Douglas (ed.): *The New Left and the 1960s: Collected Papers of Herbert Marcuse*. London—New York, Routledge

Kinsman, Gary (2004): *The Politics of Revolution: Learning from Autonomist Marxism*. <http://www.elkilombo.org> 2004. január 1.

Kiss Viktor (2009): A munkásosztály diszkrét bája. A nemzetközi hitelválság és ideológiai konzekvenciái. In: Kiss Viktor: *Leértékelt társadalom. Esszék, tanulmányok, publicisztikák*. Budapest, Új Mandátum 148–157.

Kiss Viktor (2011): *Marx&Ideológia*. Budapest, L'Harmattan

- Kiss Viktor (2014): Marx újratöltve: hegemoniaelmélet a Kommunista Kiáltványba. *Századvég*, Vol. 19., No. 71., 45–70.
- Kiss Viktor (2016): Reflexív baloldal, globális baloldal, futurobaloldal?: a forradalom aktualitásának lukácsi koncepciója a 21. században. In: Böcskei Balázs (szerk.): *A forradalom végtelensége: Lukács György politika- és társadalomelmélete*. Budapest, L'Harmattan, 186–214.
- Kiss Viktor (2018): *Ideológia, kritika, posztmarxizmus. A baloldal új korszaka felé*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Kiss Viktor (2019): A posztmarxizmus intellektuális startégiái. In: Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.): *Marx – interpretációk, irányzatok, iskolák*. Budapest. Napvilág Kiadó, 397—412.
- Kiss Viktor (2020): Baloldal a posztmodern kapitalizmusban. *Eszmélet*, Vol. 30., No. 2., 85–95.
- Klein, Naomi (2004): *NO LOGO*. Budapest, AMF–Tudatos Vásárlók Egyesülete
- Klein, Naomi (2013): *Sokkdoktrína – A katasztrófakapitalizmus felemelkedése*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Koselleck, Reinhart (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, József Műhely
- Kraushaar, Wolfgang (2014): *Diplomások lázadása. Az arab tavasztól az Occupy mozgalomig*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Kuhn, Gabriel (2012): Afterword. In: Geronimo: *Fire and Flames. a History of the German Autonomist Movement*. Berlin, PM Press, 177–186.
- Laclau, Ernesto (2011): *A populista ész*. Budapest, Noran Libro.
- Laclau, Ernesto (2020): Hegemonia és retorika – útban a társadalmi működés retorikai megalapozása felé. *Eszmélet* (Megjelenés alatt)
- Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal (1985): *Hegemony and Socialist Strategy*. London, Verso
- Lash, Scott – Urry, John (1987): *The End of Organized Capitalism*. Wisconsin, University of Wisconsin Press
- Láthatatlan bizottság (2012): *Az eljövendő felkelés*. Budapest, A Rednews.hu kiadása
- Lenin, Vladimir Iljics (1973): *Mi a teendő?* Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Lindner, Ralf (2007): Áruszimbolika. In: Kiss Viktor – Thoma László: *Művelődéstudomány Szöveggyűjtemény*. Budapest, Zsigmond Király Főiskola, 55–75.
- Löwy, Michael (2005): *The Theory of Revolution in the Young Marx*. London, Haymarket Books
- Lukács György (1971): *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető
- Luttwak, Edward (2000): *Turbo-Capitalism. Winners and Losers in the Global Economy*. New York, HarperCollins
- Marchart, Oliver – Critchley, Sion (2004): *Laclau: A Critical Reader*. London–New York, Routledge
- Marchart, Oliver (2007): *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh, Edinburgh University Press
- Marcuse, Herbert (1990): *Az egydimenziós ember*. Budapest, Gondolat
- Marinez, Miguel (2019): *Squatters in the Capitalist City*. London–New York, Routledge
- Marx, Karl (MEM 1) *A hegeli jogfilozófia kritikájához*. Budapest, Kossuth Kiadó, 201–336.
- Marx, Karl (MEM 1): *Levelek a „Deutsch-Französische Jahrbücher”-ből*. Budapest, Kossuth Kiadó, 339–349.
- Marx, Karl (MEM 4): *A Kommunista Párt Kiáltványa*. Budapest, Karl Marx és Friedrich Engels Művei. Kossuth Kiadó 201–336.
- Marx, Karl (MEM 30): *Marx levele Engelshez*. Budapest, Kossuth Kiadó, 326–328.
- Marx, Karl (MEM 42): *Gazdasági filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest, Kossuth Kiadó,
- Mason, Paul (2010): *Live Working or Die Fighting: How the Working Class Went Global*. London, Haymarket Books
- Mason, Paul (2015): *Postcapitalism: A Guide to Our Future*. London, Penguin–Random House
- McCrisken, Trevor – Wroe, Andrew (2019): *The Ordinary Presidency of Donald J. Trump*. New York, Palgrave

- McGuigan, Jim (2009): *Cool Capitalism*. New York, Pluto Press
- Melegh Attila (2006): *On the East/West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. Budapest, CEU Press
- Mészáros István (2005): *Szocializmus, vagy barbárság – mint történelmi alternatíva*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Miles, Steven (2010): *Spaces for Consumption*. London, SAGE
- Miles, Steven (2019): Immersive narratives of ‘self-work’ in an experience society: understanding the cruise ship experience. *Leisure Studies*. Vol. 10., No. 3., 2–12.
- Miles, Steven (2020): *Experience Society*. Cambridge, Polity Press
- Mouffe, Chantal (1994): A politika visszatérése. *Eszmélet*, Vol. 6., No. 23., 65–78.
- Mouffe, Chantal (2016a): Csak a populizmus mentheti meg a demokráciát. *Mérce.hu* 2016. november 27.
- Mouffe, Chantal (2016b): Democratic Politics and Conflict: An Agonistic Approach. *Política Común*, Vol. 6., No. 9., 1–22.
- Mouffe, Chantal (2018): *For a Left Populism*. London, Verso
- Murray, Charles (1999): *The Underclass Revisited*. London, Aei Press
- Musto, Marcelo (2016): A radikális baloldal Európában 1989 után. *Eszmélet*, Vol. 28., No. 118., 114–132.
- Nagle, Angela (2017): *Kill All Normies: Online Culture Wars From 4Chan And Tumblr To Trump And The Alt-Right*. New York, Zero Books
- Nealon, Jeffrey T (2015): *Post-Postmodernism or, The Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism*. Stanford, Stanford University Press
- Negri, Antonio (1982): *Marx Beyond Marx. Lessons on the Grundrisse*. London, Verso
- Negri, Antonio (1992): Interpretation of the Class Situation Today: Methodological Aspects. In: Bonefeld, Werner – Gunn, Richard – Psychopedis, Kasma (ed.): *Open Marxism. Vol. II*. London, Pluto 69–105.
- Negri, Antonio (2005): *Books for Burning. Between Civil War and Democracy in 1970s Italy*. London, Verso
- Negri, Antonio (2014): Self-Valorization and the Project of the Multitude. In: Harrison, Oliver (ed.): *Revolutionary Subjectivity in Post-Marxist Thought: Laclau, Negri, Badiou*. London. Ashgate 22–42.
- Osborne, Peter (2006): *How to Read Marx?* London, W. W. Norton & Company
- Pap Szilárd István (2019): A menekültek kinttartása érdekében semmi sem drága Európának. *Mérce.hu* 2019. július 14.
- Phillips, Leigh – Rozworski, Michel (2019): *The People’s Republic of Walmart: How the World’s Biggest Corporations are Laying the Foundation for Socialism*. New York, Jacobin
- Players, Geoffrey (2011): *Alter-Globalization: Becoming Actors in a Global Age*. Cambridge, Polity Press
- Reyes, Raniel (2020): *Deleuze and Guattaris Philosophy of Becoming-Revolutionary*. Cambridge, Cambridge Scholars Publishing
- Ritzer, George (2004): *The McDonaldisation of Society*. Cambridge, Polity Press
- Robinson, Andrew (2010): *Autonomism: The future of activism?* *ceasefiremagazine.co.uk* 2010. január 1.
- Robson, William Alexander (1976): *Welfare State and Welfare Society: illusion and reality*. London, Allen and Unwin
- Rojek, Chris (1993): Baudrillard and Politics. In: Rojek, Chirs (ed.): *Forget Baudrillard?* London–New York, Routledge, 107–124.
- Ruivenkamp, Guido – Hilton, Andy (2017): *Perspectives on Commoning: Autonomist Principles and Practices*. New York, Zen Books
- Rupert, Mark (2000): *Ideologies of Globalization: Contending Visions of a New World Order*. London–New York, Routledge
- Said, Peter (2017): *World of Wall: The Structure, Roles and Effectiveness of Separation Barriers*. Cambridge, Open Books
- Saldanha, Arun (2017): *Space After Deleuze*. New York, Bloomsbury Academic

Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála – Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó

Schinkel, Willem – Noordegraaf-Eelens, Lisbeth – Tsipouri, Lena – Stenius, Vanja (eds) (2011): *In Medias Res. Peter Sloterdijk's Spherological Poetics of Being*. Amsterdam, Amsterdam University Press

Schlembach, Raphael (2014): *Against Old Europe: Critical Theory and Alter-Globalization Movements*. London, Routledge

Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma*. Budapest, Attraktor–Pallas Stúdió

Schulze, Gerhard (2008): *Experience Society*. New York–London, SAGE–Theory Culture and Society

Sennett, Richard (1998): *A közéleti ember bukása*. Budapest, Helikon

Sheller, Mimi (2016): Moving With Urry. *Theory, Culture and Society*, Vol. 33., No. 7-8., 3–10.

Şimşek, Bahar – Jongerden, Joost (2018): Gender Revolution in Rojava: The Voices beyond Tabloid Media. *Geopolitics*, Vol. 10., No. 1., 2–22.

Sivaram, Varun (2018): The Dark Side of Solar. How the Rising Solar Industry Empowers Political Interests that could Impede a Clean Energy Transition. *Brookings*, 2018. január 1.

Sloterdijk, Peter (1998/1999/2004): *Spheres I–III*. Cambridge, Polity Press

Sloterdijk, Peter (2013): *In the World Interior of Capital: Towards a Philosophical Theory of Globalization*. Cambridge, Polity Press

Smaligo, Nicholas (2014): *The Occupy Movement Explained*. New York, Open Court

Smith, Livingston David (2012): *Less than Human*. New York, Griffin Press.

Soós Kinga (2019): „Kísértet járja be Európát”, avagy a populizmus diszkurzív kalandjai. *Kellék*, Vol. 18., No. 61., 139–154

Spivak, Gayatri (1995): *The Spivak Reader: Selected Works of Gayatri Chakravorty Spivak*. New York, Routledge

Srnicek, Nick (2016): *Platform Capitalism*. Cambridge, Polity Press

Standing, Guy (2011): *The Precariat. The New Dangerous Class*. New York, Bloomberg Academic

Stavrakakis, Yannas (2007): *The Lacanian Left: Psychoanalysis, Theory, Politics*. Edinburgh, Edinburgh University Press

Stavrakakis, Yannas – Glynos, Jason (2012): Encounters of the real kind: sussing out the limits of Laclau's embrace of Lacan. In: Marchart, Oliver (ed.): *Laclau: A Critical Reader*. London–New York, Routledge

Streeck, Wolfgang (2014): Hogyan lesz vége a kapitalizmusnak? *Eszmélet*, Vol. 26., No. 104., 9–38.

Streeck, Wolfgang (2018): *A kapitalizmus vége – Tanulmányok egy hanyatló rendszerről*. Budapest, Helikon Kiadó

Sunkara, Bhaskar (2019): *The Socialist Manifesto. The case for radical politics in an era of extreme inequality*. New York, Basic Books

Sutter, Laurent de (2018): *Narcocapitalism*. Cambridge, Polity Press

Szabó Gábor (2010): *Szétszakadó világunk: A globalizáció emberi jogi kockázatai*. Pécs, Publikon

Szalai Erzsébet (2008): *New Capitalism – and What Can Replace It*. Budapest, Pallas Publisher Ltd.

Szalai Erzsébet (2020): *Újkapitalizmus – és a baloldal új helyzetben*. *Eszmélet*, Vol. 31., No. 126., 57–64.

Szigeti Attila: A kapitalocén – avagy mibe kerül az olcsó természet? *Fordulat*, Vol. 12., No. 25., 54–77.

Tallár Ferenc (2015): *Az áramlások terében*. Budapest, Liget Műhely

Tallár Ferenc (2019): Meggyengült nemzetállamok, erősödő populizmusok? *Kellék*, Vol. 28., No. 61., 101–127.

Tamás Gáspár Miklós (2000): A posztfasizmusról. *Eszmélet*, Vol. 12., No. 48., 4–25.

Taraszov, Alekszandr Nyikolajevics (2002): Szégyenteljes évtized – Tézisek egy vádbeszédhez. *Eszmélet*, Vol. 14., No. 56., 49–60.

- Thoburn, Nichlas (2003): *Deleuze, Marx and Politics*. New York, Routledge
- Thorburn, Ed (2017) Cyborg Witches: Class Composition and Social Reproduction in the GynePunk Collective. *Feminist Media Studies*, Vol. 17., No. 2., 153–167.
- Tronti, Mario (1962): Factory and Socity. *operaismoinenglish.wordpress.com* 2016. január 1.
- Tronti, Mario (1980): The Strategy of Refusal. In: Marazzi, Christian (ed.): *Italy: Autonomia – Post-political Politics*. New York, Capital City Press, 28–36.
- Turchetto, Maria (2008): From ‘Mass Worker’ to ‘Empire’: The Disconcerting Trajectory of Italian Operaismo. In: Bidet, Jacques – Kouvelakis, Stathis: *Critical Companion to Contemporary Marxism*. Leiden-Boston, Historical Materialism Books, 285–309.
- Urry, John (1995): *Consuming Places*. London–New York, Routledge
- Urry, John (2011): *The Tourist Gaze 3.0*. London–New York, Routledge
- Useem, Michel (1999): *Investor Capitalism*. New York, Basic Books
- Waldschmidt, Anne (2008): Who Is Normal? Who Is Deviant? ‘Normality’ and ‘Risk’ in Genetic Diagnostics and Counseling. In: Shelley Tremain (ed.): *Foucault and the Government of Disability*. Michigan, University of Michigan Press, 48–68.
- Walker, John R. B. (1992): *Inside/Outside: International Relations As Political Theory*. Cambridge, Cambridge University Press
- Weiner, Richard R. – Lopez, Ivan (2018): *Los Indignados. Tides of Social Insertation in Spain*. New York, Zero Books.
- Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a vilárendszerelméletbe*. Budapest, Eszmélet Könyvek
- Williams, Raymond (1973): Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory. *New Left Review*, Vol. 10., No. 82., 2–25.
- Woodcock, Jamie (2020): *The Gig Economy: A Critical Introduction*. Cambrdige, Polity Press
- Wright, Eric Olin (2017): Miért fontos az osztály? *Eszmélet*, Vol. 29., No. 114., 9–32.
- Wright, Steve (2002): *Storming Heaven: Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*. New York, Pluto Press
- Wurtzel, Michel (2005): *Prozac Nation: Young and Depressed in America*. New York, Mariner
- Žižek, Slavoj (2002): *Welcome to the Desert of the Real: Five Essays on September 11 and Related Dates*. London, Verso
- Žižek, Slavoj (2006): *The Universal Exception*. London, Verso
- Žižek, Slavoj (2009): *Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat*. Budapest, Eszmélet Könyvek
- Žižek, Slavoj (2019): *A Kommunista Kiáltvány – megkéssett aktualitása*. Budapest, Európa
- Zuboff, Shoshana (2020): *Age of Surveillance Capitalism*. New York, PublicAffers

A kiadásért felelős a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója

Felelős szerkesztő: Gellériné Lázár Márta

Borító, tipográfia: ??????????????????

Tördelés: Volos Bt.

Nyomás, kötés: ??????????????????????

Felelős vezető: ??????????????????

Megjelent: 19,25 (A5) ív terjedelemben

A kiadásért felelős a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója

Felelős szerkesztő: Gellériné Lázár Márta

Borító, tipográfia: ??????????????????????

Tördelés: Volos Bt.

Nyomás, kötés: ??????????????????????????????????????

Felelős vezető: ??????????????????????????????????????

Megjelent: 19,25 (A5) ív terjedelemben